

Skript 42.1

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Zomer 2020

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 42 nr. 2, Zomer 2020
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
skript-fgw@uva.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op Skript kost 22,50 euro per jaar. U kunt lid worden door het ingevulde machtigingsformulier te mailen naar skript-ht@uva.nl. Ook kunt u een mail sturen naar de redactie, dan krijgt u het machtigingsformulier thuisgestuurd. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij de redactie en bij boekhandel Athenaeum te Amsterdam.

Redactie Kauthar Bouazzati, Tinka de Haan, Maaïke de Jongh, Aslıhan Öztürk, Eva Nicole Pool (hoofdredacteur), Nina Saelmans, Veerle Veerbeek.

Redactieraad Dr. N. Bouras, Drs. L. H. van Hasselt, Drs. M. den Hertog, dr. D. W. A. G. van den Heuvel, dr. M.M. Leeman, dr. A. Nobel, dr. J. Oddens en dr. E. J. de la Porte.

Eindredactie Latifah Trams

Advertenties Inlichtingen bij de redactie.

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam.

Prijs € 7,50

Met het oog op de coronacrisis en de daarop volgende maatregelen leek het de redactie interessant om eens te onderzoeken hoe er in het verleden werd om gegaan met pandemieën. In het zomernummer van Skript presenteren we u daarom een opiniestuk van Claire Weeda en Janna Coomans over pestepidemieën en de politieke controle op de bevolking om verspreiding tegen te gaan. Volgens hen is het van belang dat er sprake is van georganiseerde kritiek om een sterke controle op en stigmatisering van armere bevolking tegen te gaan.

Daarnaast leest u zoals gewoonlijk drie door studenten geschreven artikelen. Melle Koletzki schrijft het stuk 'Das Mädchen Johanna' over Jean d'Arc en hoe haar verhaal in Duitsland in 1935 als verfilming werd aangepast aan de nazistische normen en waarden. Hij laat zien dat, zoals meerdere Duitse films, deze film kan worden begrepen als morele gids voor vrouwen in Nazi Duitsland. In het artikel van Mounir el-Badri leest u over de verschillende dimensies van Nederlandse slavernijverhalen over Marokko. Hij maakt onder andere een analyse van de bijdrage die deze verhalen leveren aan het historiografische debat rondom Oriëntalisme. Mirjam van der Veen vertelt u over het Bureau Inlichtingen. Deze organisatie verzamelde tijdens de Tweede Wereldoorlog informatie in bezet Nederland en lichtte vervolgens de regering in die in ballingschap verkeerde. Zij onderzoekt of het mogelijk was dat de Nederlandse overheid al eerder op de hoogte was van de Jodenvervolging dan dat zij doet geloven.

Redacteurs Veerle Veerbeek en Eva Nicole Pool hebben Johan Schot geïnterviewd. Schot verteld in dit interview over hoe interdisciplinariteit kan bijdragen aan beleidsvorming en is momenteel bezig met onderzoek naar technologische ontwikkelingen en verduurzaming. Redacteur Aslihan Öztürk heeft promovenda Sherilyn Deen geïnterviewd. Deen doet momenteel onderzoek naar de relatie tussen 'gemengde huwelijken' en de raciale structuren in Nederland. Zij vertelt onder andere over het debat dat bestaat rondom de zogenaamde 'interraciale' relaties.

Natuurlijk bevat deze uitgave van Skript ook weer vier recensies over recent verschenen wetenschappelijke publicaties en leest u in onze column wat Lotfi El Hamidi vindt van het Padrão dos Descobrimento monument in Lissabon. Mij rest niets meer behalve u veel leesplezier te wensen!

Eva Nicole Pool
Hoofdredacteur

INHOUDSOPGAVE

06

*Gouden
eeuwen,
zwarte
bladzijden*

*Lotfi El
Hamidi*

09

*Das Mädchen
Johanna*

Melle Koletzki

18

*Interview met
Sherilyn Deen*

*Aslihan
Öztürk*

22

*Met de kennis
van toen*

*Miriam van
der Veen*

33

*De pest en
politie*

*Dr. C.V.
Weeda en dr.
J. Coomans*

36

*'De
schokkenden
aard der
Mooren'*

*Mounir el-
Badri*

44

*Interview met
Johan Schot*

*Eva Nicole
Pool en Veerle
Veerbeek*

48

Recensies

56

*Tip van de
redactie*

GOUDEN EEUWEN, ZWARTE BLADZIJDEN

Lotfi El Hamidi

Gouden Eeuw of de zeventiende eeuw? Dat is de kwestie sinds het Amsterdam Museum besloot om de term ‘gouden eeuw’ in de ban te doen. Volgens de directeur van het museum neemt ‘in de westerse geschiedschrijving de ‘Gouden Eeuw’ een belangrijke plek in die sterk gekoppeld is aan nationale trots’. Problematisch, want de associaties met de term ‘zoals voorspoed, vrede, weelde en onschuld dekken de lading van de historische werkelijkheid in deze periode niet’, aldus de museumdirecteur.

Daar valt natuurlijk wel wat voor te zeggen. Wie gouden eeuw leest denkt niet meteen aan de keerzijde van dat tijdperk. En als er al gedacht wordt aan de schaduwkanten, dan worden die nog altijd zwarte bladzijden genoemd - voetnoten dus.

Het is niet alleen een Nederlandse kwestie. In 2017 bezocht ik Lissabon, en eenmaal in de Portugese hoofdstad kun je niet om het monument Padrão dos Descobrimentos heen. Het imposante bouwwerk uit 1960, ontworpen in de vorm van een scheepsboeg, is een ode aan de eeuw van ontdekkingen, specifiek de vijftiende en zestiende eeuw. Ook

wel beschouwd als de Portugese gouden eeuw. Het is moeilijk om niet onder de indruk te zijn van het kolossale gebouw, waarop de grote helden van de natie staan afgebeeld. Vooraan Hendrik de Zeevaarder, die fier over de Taag uitkijkt. Deze prins (die overigens zelf nauwelijks heeft gevaren) stond aan de basis van de Portugese expansie in de vijftiende eeuw. In zijn kielzog staan roemruchte ontdekkingsreizigers als Vasco Da Gama en Pedro Alvares Cabral, en nog tal van matrozen, missionarissen en kunstenaars.

Met een lift kunnen bezoekers het dak van het monument op. Van bovenaf kijk je neer op een windroos, met in het midden een wereldkaart waarop de Portugese ondernemingen overzee staan afgebeeld: Brazilië, Kaapverdië, Angola, Mozambique, India, Sri Lanka, Indonesië.

De Portugees wordt hier getrakteerd op een grote dosis nationale zelfverheerlijking. De vaderlandse geschiedenis wordt onlosmakelijk verbonden met het koloniale verleden, wat op zich niet anders is dan de wijze waarop andere Europese landen, ook Nederland, het nationale zelfbeeld lange tijd hebben vormgegeven. Daar ver weg werd iets groots verricht.

Wél opvallend is de timing van het besluit om het monument te realiseren.

Bron: Lotfi El Hamidi

Padrão dos Descobrimentos

Het Padrão dos Descobrimentos werd gebouwd op het hoogtepunt van de dekolonisatieoorlogen. Terwijl de meeste Europese landen al afscheid hadden genomen van hun kolonies, bleef het autoritaire regime van Salazar (1932-1968) zich vastklampen aan de bezittingen in Afrika, zoals Angola en Mozambique. Pas in 1975 kwam een einde aan de eeuwenlange Portugese aanwezigheid.

Die aanwezigheid heeft diepe sporen achtergelaten én diepe wonden geslagen in de voormalige kolonies. Dat maakt zo'n monument natuurlijk ook zo pijnlijk. Vandaag de dag zijn er nog steeds Portugezen die hun wortels hebben in landen die niet zolang geleden onderdeel waren van het Portugese imperium.

Het toeval wilde dat binnen het gebouw een tentoonstelling over racisme en burgerschap te zien was. In de expositieruimte, een etage onder de begane grond, werd de Portugese geschiedenis flink onder de loep genomen. Vanaf de Reconquista tot de postkoloniale periode:

de gewelddadige verdrijving van de Joden en Moren, slavernij, het koloniseren van overzeese gebieden, uitbuiting en onderdrukking, racistische karikaturen - het kwam allemaal ongefilterd voorbij. Een overzichtelijke en confronterende tentoonstelling, die op heldere wijze de spanning liet zien tussen vaderlandse trots en de wrede werkelijkheid van kolonialisme en racisme.

Aan het eind van de expositie was een foto te zien van het monument anno nu, waarop jonge Portugezen met *roots* in de voormalige koloniën aan de voeten van de zeehelden staan. Symbolisch vond ik het een sterk beeld; via een omweg zijn de nazaten van de tot slaaf gemaakten en koloniale onderdanen nu in het hart van het voormalige wereldrijk beland. Alsof de spoken uit het verleden zijn gereïncarneerd om de moderne Portugees een spiegel voor te houden: de een zijn Gouden Eeuw was de ander zijn hel.

De zwarte bladzijden worden langzaamaan hoofdstukken. ■

Windroos bij Padrão dos Descobrimentos.

DAS MÄDCHEN JOHANNA DE FRANSE PATROON- HEILIGE IN HET HART VAN NATIONAALSOCIALISTISCH DUITSLAND

Op 26 april 1935 ging de film *Das Mädchen Johanna* (Jeanne d'Arc) in première in Berlijn. De opmerkelijke filmvoorstelling vertolkte het Franse epos voor een Duits publiek. Maar hoe werd het bekende heiligenverhaal geïnterpreteerd in de nationaalsocialistische context?

Melle Koletzki

De historische-dramafilm *Das Mädchen Johanna* (1935) (Jeanne d'Arc) was een productie van de bovenste plank.¹ De bekende Oostenrijkse regisseur Gustav Ucicky werd ervoor opgetrommeld en de film beschikte over een ware sterrencast met acteurs als Angela Salloker, Gustaf Gründgens, Heinrich George, Erich Ponto en Willy Birgel. Tegelijkertijd was dat niet zo opmerkelijk wanneer we ons bedenken dat het nationaalsocialistische propaganda-apparaat een vinger in de pap had en er baat bij had dat de film een succes zou worden. Bezoekers en recensenten ontdekten dan ook zonder veel moeite veel (gefabriceerde) parallellen tussen het traditionele verhaal en het naziverleden. Toch lijkt de keuze voor deze verfilming niet per se voor de hand te liggen: het was duidelijk een Frans-nationalistisch en katholiek verhaal. Bovendien was de keuze voor een vrouw als protagonist

bijzonder in de ogenschijnlijk mannelijk georiënteerde samenleving. Waarom koos Ucicky dan voor dit kroniek? Hoe werden de nationaalsocialistische idealen gerepresenteerd in de film? En wat leert het ons over gender en vrouwelijkheid in vroeg Nazi-Duitsland?

In een recente bundel over de relatie tussen de Oudheid en het fascisme doet Daniel Wildmann een methodologisch soortgelijk onderzoek naar Leni Riefenstahls *Olympia* (1936). Wildmann gebruikt de film als een bron om het nationaalsocialistische zelfbeeld te bepalen. Films appelleren aan het collectief geheugen op twee vervlochten tijdsniveaus: een historisch en een contemporair niveau.² Het contemporaine collectieve geheugen wordt hervormd of herbevestigd door de confrontatie met het beeld van het historische verhaal. Op deze manier wordt het idee van een natie of gemeenschap gecreëerd, rustend op een lang en doorlopend (maar in dit geval gefabriceerd) verleden.³ Aan de hand

Poster van de film Das Mädchen Johanna. Bron: [IMDB.com](https://www.imdb.com)

" VROUWEN WERDEN VERONDERSTELD OM EEN ONDERSTEUNENDE ROL TE VERVULLEN IN DE NATIONAALSOCIALISTISCHE MAATSCHAPPIJ - ONDERGESCHIKT AAN DE MANNEN, NET ALS JEANNE ONDERGESCHIKT WAS AAN KAREL VII."

van dit gegeven kunnen we de film in een breder sociocultureel en nationalistisch narratief plaatsen. Door het verhaal van Jeanne d'Arc te koppelen aan de Duitse zaak, werd het automatisch gepresenteerd als een onderdeel van het collectieve geheugen. Het bevestigde de mythe dat Nazi-Duitsland de erfgenaam was van Europa en haar cultuur.

DE PRODUCTIE VAN EEN FILM: HET VERHAAL VAN DE UFA, 1933-1935

Naast het feit dat *Das Mädchen Johanna* een grote productie was met meer dan 10.000 betrokkenen, werd de film onder de vleugels genomen van een van Duitslands grootste productiemaatschappijen: Universum-Film Aktiengesellschaft (Ufa).⁴ Dit bedrijf, dat nog steeds actief is, is een belangrijke actor in dit verhaal aangezien het een verlengstuk was van de nationaalsocialistische staat op het moment dat *Das Mädchen Johanna* in première ging. Sinds 30 januari 1933 was het bestuur van Ufa onder de controle gekomen van de Reichsfilmkammer.⁵

De Ufa was tegen die tijd overigens al redelijk genazificeerd. De thematiek van de meeste films sloot goed aan op de idealen van het nationaalsocialisme, waardoor het bedrijf zonder veel problemen door kon gaan met de productie van films. Al op 2 februari 1933 verscheen de eerste film onder het nieuwe bewind: *Morgenrot*. Deze film, ook door Gustav Ucicky

geregisseerd, vertelde het verhaal van een onderzeeboot in de Eerste Wereldoorlog. De première werd bijgewoond door Adolf Hitler en de film kwam bekend te staan als een meesterwerk in zijn genre, dat de omgekomen heldhaftige zeelieden eerbiedigde.⁶ Niet alleen in Duitsland was de film een succes: een internationale versie werd gepubliceerd onder de titel *Dawn*. De film won zelfs de prijs voor beste buitenlandse film, uitgeroepen door het Amerikaanse National Board of Review of Motion Pictures.⁷

In de daaropvolgende maanden vergaderde het bestuur van de Ufa regelmatig over de verwachtingen van de nationaalsocialistische toezichthouder. Zij besloten dat het goed was om het bedrijf te hervormen zodat het beter binnen het nationaalsocialistische raamwerk paste. Dit betekende allereerst dat alle Joodse werknemers moesten worden ontslagen. Daarnaast besprak het bestuur van de Ufa welke films ze in de toekomst wilden produceren. De conclusie was dat er vraag was naar cultuur-georiënteerde films die het Germaanse karakter toonden. Het sloot aan bij de nationalistische revolutie die op dat moment gaande was.⁸ De Ufa werd steeds afhankelijker van de nationaalsocialistische staat: het bedrijf was een pion van zijn nieuwe meesters geworden.

Het is ten slotte noemenswaardig dat de Ufa secuur te werk ging bij de selectie van producties. Het bestuur

besprak uitgebreid of bepaalde onderwerpen en verhalen zich leenden voor een verfilming binnen de nationaalsocialistische kaders. Op die manier waren bijvoorbeeld Bismarck en Napoleon reeds de revue gepasseerd: in beide gevallen werd besloten om niet over te gaan tot verfilming.⁹ De keuze om het verhaal van Jeanne d'Arc wel aan te nemen, moet zodoende goed doordacht en bediscussieerd zijn geweest. Ook de aanstelling van Gustav Ucicky was geen toeval. Hij stond bekend om zijn nationalistische stijlelementen en om de toepassing van de Führer mythe in zijn films.¹⁰

HISTORISCHE PARALLELEN IN DAS MÄDCHEN JOHANNA

Op 25 oktober 1935 publiceerde *The Spectator* een recensie van *Das Mädchen Johanna*, geschreven door de romanschrijver Graham Greene. Greene nam geen blad voor de mond: '[o]ne would have thought it almost impossible to produce so dull a film on so dramatic a subject [...] and it is quite as inaccurate as any Hollywood spectacle of *The Crusades* order but not so funny'.¹¹ Hij meende dat de film interessanter was voor 'students of Nazi psychology' dan voor 'filmgoers'.¹² Hoewel dat laatste openstaat voor discussie, leent de film zich in ieder geval goed voor de bestudering van de 'Nazi psychology'. Zo is het mogelijk om verschillende parallellen te ontdekken tussen de film en het (gefabriceerde) nationaalsocialistische verleden, die ons meer leren over deze Nazi-psychologie.

Al in de ouverture van de film is een dergelijke parallel aanwezig. We zien een boze, vijandige en gewelddadige graaf Talbot die samenzweert met een forse, lummelige en trage hertog van Bourgondië. Zij plannen een nachtelijke aanval op Orléans, iets wat gezien werd als een oorlogsmisdad. De acteur die Talbot speelde (Erich Ponto) had 'Jewish

characteristics' en werd regelmatig gecast om Joodse figuren te spelen.¹³ Later in de film blijkt dat de leiders van de stad Orléans wisten van deze samenzwering, maar hadden besloten om niet in te grijpen—sterker nog: zij straften de mensen die de koning om hulp vroegen. Dit verhaal draagt gelijkenissen met de toentertijd dominante dolkstootlegende: het idee dat het Duitse leger in de Eerste Wereldoorlog verraden was door de politici van de Weimar Republiek. En in algemenere zin delen de tot nu toe geïntroduceerde karakters gelijkenissen met enkele van de ergste vijanden van het nationaalsocialisme: de Engelsen, Fransen en Joden.

Greene besprak twee andere historische parallellen met een politieke lading. Ten eerste koppelde hij 'the burning [of] the Reichstag [with] the pyre in Rouen market-place'.¹⁴ Deze gelijkenis ligt voor de hand: de destructie van nationale symbolen leidde in beide gevallen tot het belasteren van een politieke vijand en het consolideren van de macht. Dit motief werd in de film bevestigd door zowel Jeanne d'Arc als koning Karel VII.¹⁵ Ten tweede zag Greene een connectie tussen de Nacht van de Lange Messen en de 'liquidation of Trémouille', een van Karels heren.¹⁶ Trémouille had al in een vroeg stadium samengezworen tegen Jeanne d'Arc en werd daarom door Karel VII als verrader gezien. Dienovereenkomstig sloot Karel Trémouille op en ontdeed hij zich uiteindelijk van zijn voormalige metgezel: de parallel met de Nacht van de Lange Messen is duidelijk.

HISTORISCHE PARALLELEN II: HELDEN EN SCHURKEN

Een nauwkeurigere bestudering van de karakters helpt om een beter inzicht te krijgen in de psychologie van het verhaal. Ten eerste is het natuurlijk duidelijk dat het karakter Jeanne d'Arc opvalt. Jo Fox, specialist op het gebied van film

Een Nederlands reclameaffiche voor de film *Das Mädchen Johanna*.

en propaganda in de twintigste eeuw, beargumenteert dat 'Joan of Arc, played by Adele Sandrock [sic], was the first female embodiment of the Führer figure and was representative of physical and spiritual heroism, whilst the male leader in the film, King Karl, was mentally adept'.¹⁷ Het lijkt geen twijfel dat Angela Salloker de eerste was die zo'n vrouwelijk heroïsch personage speelde, maar we moeten het idee betwisten dat zij in dit geval de belangrijkste vertegenwoordiger van fysieke en spirituele heldenmoed

was. In de film wordt Jeanne afgebeeld als een vroom, gehoorzaam, vergevingsgezind en dapper figuur, maar ze is ook goedgegelovig en naïef. Dit wordt duidelijk tijdens de kroningsscène in Reims, twee maanden nadat Jeanne de slag om Orléans had gewonnen. Op een bepaald moment worden de festiviteiten onderbroken door een boodschapper die meent dat Engelse soldaten opnieuw het slagveld betreden. Jeanne doet onmiddellijk een roep om wapens, maar het wordt met gelach onthaald: haar

militaire prestatie was een eenmalig wonder en ze werd zeker niet gezien als een figuur van autoriteit.¹⁸ Haar naïviteit maakte haar blind voor de realiteit — zo wordt Jeanne in de film geportretteerd.

Is Karel VII dan een betere kandidaat voor de rol van protagonist? Misschien. Volgens historica Klaudia Knabel is het '[n]icht Johanna, die hier zur Heldin aufgebaut wird, es ist Karl VII, der blitzschnell realisiert, dass er das naive Provinzkind in seinem Kampf gegen den äußeren und inneren Feind ausspielen kann.'¹⁹ En ook Greene merkte op dat '[t]he real hero is Charles with his Nazi mentality, his belief in the nobility of treachery for the sake of the nation.'²⁰ Zonder verder in te gaan op het cynische karakter van deze uitspraak, kunnen we verschillende positieve kenmerken van een leider onderscheiden—zoals waargenomen door het nationaalsocialisme. Karel was slim, kalm en berekenend. Hij accepteerde uiteindelijk zelfs de opoffering van zijn geliefde Jeanne (die in dit verhaal niet stierf door de handen van de Engelsen, maar door de Fransen), omdat het beter was voor zijn land op de lange termijn. Uiteindelijk hebben zowel Karel als Jeanne positieve en negatieve eigenschappen: de karakters vullen elkaar aan. Toch overwint ratio het in het einde, want Karel leeft en Jeanne niet.

De schurken zijn minder gecompliceerd. Keer op keer wordt een specifieke reeks gebreken herhaald en aangevuld: hebzucht, woede, achterdocht, gebrek aan respect, irrationalisme, enz. Eén thema springt er in het bijzonder uit: apathie met het volk. Al in de eerste scène vermoordt de hertog van Bourgondië per ongeluk een van Talbots favoriete soldaten. In plaats van te rouwen om de dood van deze persoon, eist Talbot emotioneel een financiële vergoeding van de hertog. De boodschap is vanaf het begin duidelijk: de elite geeft niet om haar mensen. Een ander

voorbeeld volgt kort op deze scène. De mensen van Orléans zijn wanhopig: er zijn kinderen verdwenen, er is een voedseltekort en het vooruitzicht van een mogelijke aanval drijft hen tot nog meer ellende. De leiders van de stad peinen er niet over om in te grijpen, immers 'das Volk ... Das Volk ... Was ist überhaupt das Volk? Eine Brot Läuse!'²¹

DAS MADCHEN, VROUWEN IN NAZI-CINEMA

In *Hitler's heroines* (2003) onderzoekt Antje Ascheid hoe vrouwen in de Nazi-cinema geportretteerd werden. Hierin beargumenteert zij dat de rollen van vrouwen in de maatschappij gelimiteerd waren tot dat van "wife" and "mother", maar dat vrouwen op het doek wel vaak centrale rollen vervulden.²² We nemen deze tegenstelling om te kijken of Sallokers Jeanne het prototype was van de moderne vrouw in het nationaalsocialisme of juist het zwarte schaap. In ieder geval weten we dat Jeanne in de ogen van Fox de standaard zette voor de Nazi-vrouw. 'Joan embodied many of the virtues required in a Führer figure in her demagogic and militaristic omnipotence'.²³ Dit wordt bevestigd door contemporaine recensies. Een journalist van de *Observer* merkte bijvoorbeeld op dat:

*'A Nazi naturally regards the Joan drama as one akin to contemporary German history; "an overwhelming leader-personality saves the people from deepest distress as though through a miracle, forces the State to rise anew and brings peace to the people." Joan of Arc is the Hitler of her day.'*²⁴

Tegelijkertijd concludeerden sommigen dat Sallokers Jeanne juist een degeneratie was van het karakter. Knabel beargumenteert bijvoorbeeld dat Jeanne vooral geportretteerd wordt als een soort heks, wat impliceert dat zij niet als rolm-

odel gefunctioneerd zou kunnen hebben. Sterker nog, Knabel is van mening dat Ucicky 'entzieht der französischen Heroïn alle Attribute, die sie zu einer *femme guerrière* machen wurden'—ze is getransformeerd van een actieve historische actor in een passieve pion van Karel VII.²⁵ Dit werd ook door sommige contemporaine bezoekers geobserveerd: zij meenden dat Ucicky's representatie afweek van het oorspronkelijke karakter.²⁶

We blijven opnieuw over met een ambigu narratief. Jeanne is zowel een bevallig karakter met voorbeeldige

aan bod komen. Ten eerste laat de film zien wat goed en wat slecht leiderschap is in de ogen van de nationaalsocialistische producenten. Een slechte leider luistert niet naar zijn volk, geeft niet om hun levens en denkt alleen aan geld en individuele glorie. Goed leiderschap wordt in de film belichaamd door Karel VII, die op een zeker moment de leiders van Orléans de les leert dat 'die Völkern nicht für die König wie da sind, sondern die König für die Völkern.'²⁷ Leiders moeten slim zijn en bereid zijn offers te maken: zij moeten het volk op de eerste plaats zetten

" HET BEVESTIGDE DE MYTHE DAT NAZI-DUITSLAND DE ERFGENAAM WAS VAN EUROPA EN HAAR CULTUUR."

eigenschappen (ze is dapper, loyaal en aards), als een onvrouwelijk en problematisch personage (ze is naïef, erg vroom, goedgelovig en mannelijk). Uiteindelijk is het vooral significant dat Ucicky's Jeanne in een passief personage is veranderd, zoals Knabel terecht opmerkt. Het suggereert dat vrouwen, tot op zekere hoogte, werden verondersteld om een ondersteunende rol te vervullen in de nationaalsocialistische maatschappij — ondergeschikt aan de mannen, net als Jeanne ondergeschikt was aan Karel VII. Als ze dat niet deden, verloren zij hun vrouwelijkheid. Dat laatste komt vrij expliciet terug in de film. Jeanne probeert op een gegeven moment een bloemenkrans te maken, maar het mislukt tot haar eigen verdriet: zij is het verleerd door haar militaire carrière.

NORMEN EN WAARDEN IN DAS MADCHEN JOHANNA

Ten slotte keren wij ons tot de onderliggende nationaalsocialistische idealen in de film. Er zijn grofweg drie lessen die

en hun eigen belangen op de tweede plaats — zoals Karel deed toen hij wist dat hij Jeanne niet kon redden.

Ten tweede is er een boodschap dat het volk in bredere zin aangaat. Ze moeten slecht leiderschap weerstaan en, als het noodzakelijk is, zelf in actie komen; ze moeten degenen volgen die militair bedreven zijn, niet degenen die laf zijn. Er is hier een enigszins vreemde mix tussen gehoorzaamheid en onafhankelijkheid — een die ook aanwezig is in andere nationaalsocialistische politieke idealen. Aan de ene kant hebben de mensen de macht, maar ze moeten zich houden aan die leiders die de belangen van de mensen op één stellen en politiek bedreven zijn. Uiteindelijk laat de film zien dat het volk wel het laatste woord heeft: wanneer Jeanne verantwoordelijk wordt gehouden voor de pest in Reims, interfereert Karel niet, maar luistert hij naar het volk — en niet andersom.

Ten slotte is er met name een 'les' voor de Germaanse vrouwen. De film moedigt de emancipatie van vrou-

wen gedeeltelijk aan. Jeanne is hiervan het voorbeeld. Een simpel meisje kan erg veel goeds doen. Maar Ucicky is ook voorzichtig met deze lijn: als een vrouw te veel uit haar ondersteunende rol stapt, verliest ze het contact met de samenleving en ziet ze zichzelf de vijand van de staat worden. ■

Melle Koletzki zit momenteel in het tweede jaar van de onderzoek-master Geschiedenis aan de UvA. Zijn interessegebied is de politieke geschiedenis van Nederland en Europa in de negentiende en twintigste eeuw.

Noten:

1. Dit artikel is oorspronkelijk in het Engels geschreven voor de werkgroep van het MA vak 'Third Reich and War' van dhr. dr. M.J. Föllmer aan de Universiteit van Amsterdam. (Grammaticale fouten in de (vertaling van) fragmenten uit de film vallen onder de verantwoordelijkheid van de auteur.
2. Daniel Wildmann, 'Desired bodies. Leni Riefenstahl's *Olympia*, aryan masculinity and the Classical body', in: Helen Roche; Kyriakos Demetriou red., *Brill's companion to the Classics, fascist Italy and Nazi Germany* (Leiden 2018), 60-81.
3. Zie voor aanvullende literatuur over de relatie tussen het verleden en de creatie van historische gemeenschappen onder andere Eric Hobsbawm en Terence Ranger red., *The invention of tradition* (Cambridge 1983) en David Lowenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge 1985).
4. *Dagblad nieuwe Hoornsche courant* (17 oktober 1935), 9.
5. Klaus Kreimeier, *The Ufa story. A history of Germany's greatest film company, 1918-1945* (California 1999), 201-202.
6. Ibidem, 205-206.
7. Mordaunt Hall, 'A German language picture depicting a U-Boat's activities in the North Sea during the World War.', in: *The New York Times* (16 mei 1933).
8. Kreimeier, *The Ufa story*, 210-214.
9. Ibidem, 210.
10. Ibidem, 276.
11. Graham Greene, 'Joan of Arc/Turn of the tide/Top hat/She', in: *The Spectator* (25 Oktober 1935); herprint in John Russell Taylor red., *The pleasure Dome. Graham Greene, the collected film criticism 1935-1940* (Oxford, New-York, etc. 1980), 29.
12. Ibidem.
13. Een bekend voorbeeld is de antisemitische film *Die Rothschilds* (1940) waarin Ponto de rol van de Joodse Mayer Amschel Rothschild vertolkte.
14. Greene, 'Joan of Arc/Turn of the tide/Top hat/She', 29.
15. Tegen het eind van de film vertelt Karell VII aan Mailleazis dat:

für eine Sache sterben... das ist nicht das Schwerste. Für eine Sache leben und handeln ist viel schwerer. Sie war mein Werkzeug, niemals etwas anderes als ein Werkzeug. Sie muss brennen. Die lebende nützt uns nichts mehr, sie schadet uns nur. Die tote Johanna wird eine Märtyrerin sein. Es ist notwendig, dass sie brennt.

het sterven voor een goede zaak ... dat is niet het moeilijk-

ste. Voor een goede zaak te leven en te handelen is veel moeilijker. Zij was mijn instrument, nooit iets anders dan een instrument. Zij moet branden. De levende heeft geen nut meer voor ons, het schaadt ons alleen maar. De dode Johanna wordt een martelaar. Het is noodzakelijk dat zij brandt.

Zelfs Jeanne accepteert enkele minuten later haar lot: 'Ich glaube, dass ich sterben muss, damit mein Vaterland frei wird'. ('Ik denk dat ik moet sterven om mijn land vrij te laten zijn.')

16. Greene, 'Joan of Arc/Turn of the tide/Top hat/She', 29.
17. Jo Fox, *Filming women in the Third Reich* (Oxford, New-York 2000), 24.
18. De koning vertelt haar dat 'Männer können ein Wunder nicht wiederholen'. ('Men kan een wonder niet herhalen.')
19. '[het is] niet Jeanne, die hier als heldin wordt afgebeeld, maar het is Karel VII die razendsnel beseft dat hij het naïeve provinciale kind kan gebruiken in zijn strijd tegen de interne en externe vijanden.' Klaudia Knabel, 'Der Import einer nationalen Ikone: Jeanne D'Arc in Deutschland', in: Klaudia Knabel, Dietmar Rieger, Stephanie Wodianska red., *Nationale Mythen-kollektive Symbole. Funktionen, Konstruktionen und Medien der Erinnerung* (2005), 104.
20. Greene, 'Joan of Arc/Turn of the tide/Top hat/She', 29.
21. Gustav Ucicky, regisseur, *Das Mädchen Johanna*. Universum-Film Aktiengesellschaft (1935).
22. Antje Ascheid, *Hitler's heroines. Stardom and womanhood in Nazi cinema* (Philadelphia 2003), 1-4. Zie aldaar p. 4.
23. Fox, *Filming women in the Third Reich*, 24.
24. *Observer* (12 mei 1935).
25. Knabel, 'Der Import einer nationalen Ikone: Jeanne D'Arc in Deutschland', 105.
26. *De Tijd: Godsdiensig-staatkundig Dagblad* (13 juli 1935, avondeditie), 5.
27. Ucicky, *Das Mädchen Johanna* (1935).

KNIR
KONINKLIJK
NEDERLANDS
INSTITUUT
ROME

Het KNIR biedt studenten een veilige en kleinschalige leef- en studieomgeving, die voldoet aan alle Covid-19 richtlijnen.

Cursusaanbod 2020 - 2021

PRACTICUM

Exploring Mountain Society in Ancient Samnium

14 SEPTEMBER - 4 OKTOBER 2020

SEMINAR

Raphael's Antiquity

30 OKTOBER - 9 NOVEMBER 2020

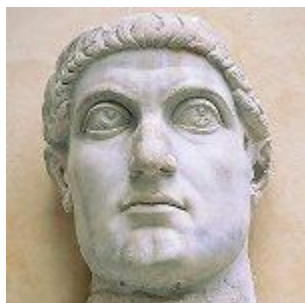
PRACTICUM

Mining Library Treasures

30 NOVEMBER - 7 DECEMBER 2020

WINTER SCHOOL

Roma Caput Mundi

4 - 18 JANUARI 2021

SEMINAR

Early Roman Imperialism in the Making

16 - 25 MAART 2021

SUMMER SCHOOL

Cultures of Science and Art in Rome, 1400-1900

13 - 23 MEI 2021

www.knir.it/nl/cursusaanbod-2020-2021/

DE RELATIE TUSSEN HET 'GEMENGDE HUWELIJK' EN RACIALE STRUCTUREN IN NEDERLAND

INTERVIEW MET PROMOVENDA SHERILYN DEEN

Aslihan Öztürk

Door de jaren heen is er op statistische, administratieve en wetenschappelijke wijze veel aandacht geschonken aan moslim-populaties in Europa, veelal ontstaan door het politieke debat omtrent 'integratie'. Aan Sherilyn Deen, promovenda aan de Universiteit van Amsterdam, ontging niet dat ook in Nederland dit significante debat standhoudt. In het NWO VICI-onderzoeksproject 'EnGendering Europe's Muslim Question' poogt Deen de ontwikkelingen in dit Nederlandse debat te onderzoeken middels een intersectionele lens, waarbij ze specifiek kijkt naar het discours van zogeheten 'gemengde relaties en huwelijken', gedefinieerd als een relatie tussen 'migrantenpopulaties' en witte Nederlanders. Redacteur Aslihan Öztürk sprak sociaalwetenschapper Deen over haar academische loopbaan, hoe haar interesse in dit onderwerp toenam

door de jaren heen en haar wensen en verwachtingen voor de toekomst.

VAN HIPHOPMUZIEK NAAR RACIALE MEANING-MAKING

Hoewel Deen zich in de beginfase bevindt van haar PhD, leek de motivatie en interesse in dit onderwerp een organische ontwikkeling vanaf het begin van haar academische carrière. Deze begon relatief vroeg: al op haar zeventiende klaar met de middelbare school en daarna direct naar de universiteit. Ze studeerde muziekwetenschappen. 'Ik hield erg veel van cultuur en theater. Hoe verder ik vorderde in mijn studie, echter, hoe meer ik mij besepte dat ik de maatschappelijke kant van muziek heel erg interessant vond, interessanter dan de aanvankelijke redenen waarom ik met de opleiding begon. Met name in zwarte Amerikaanse muziek, zoals jazz en hiphop was dit het geval. Ik wilde veel verder kijken dan de kunst en muziek, ik wilde er dieper induiken.' Het

Sherilyn Deen

was die interesse die ervoor zorgde dat ze binnen de Nederlandse context deze elementen verder wilde onderzoeken, met name wat betreft onderwerpen zoals ras, sociale hiërarchie en raciale categorieën.¹ 'Mijn bachelorscriptie schreef ik over hiphopmuziek in Nederland. Ik vroeg me heel erg af of er raakvlakken waren tussen de muziekstroming in de Verenigde Staten en in Nederland: was het ook een soort *resistance movement* of verschilde dat meer?

Deze interesse leek voor Deen ook de katalysator te zijn geweest om afstand te doen van de geesteswetenschappen en de sociale wetenschappen in te gaan. De pre-master antropologie was de volgende stap, met vervolgens de research master *Social Sciences* te UvA. Deen vertelt dat ze binnen haar nieuwe discipline tegen barrières opliep die ze aanvankelijk niet verwachtte: 'Toen ik interesse kreeg in het onderwerp racisme en ras in Nederland en de productie van raciale denkbeelden,

kwam ik er al snel achter dat er bepaalde blokkades waren in het raciale discours in Nederland. De manier waarop over ras wordt gedacht in Nederland is namelijk vooral gebaseerd op zogenaamde biologische categorieën, zoals een onderscheid tussen zwart en wit en dat we sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer op deze manier naar de wereld kijken'. Dit is dus vrij expliciet. Maar dit is een onjuiste visie op hoe raciale categorieën worden ontwikkeld, omdat ook cultuur en religie een rol spelen in deze differentiatie en hiërarchie tussen groepen mensen. Racisme hoeft niet slechts gebaseerd te zijn op één kenmerk of karakteristiek. Het komt vrijwel altijd *samen* met andere kenmerken, zoals dus cultuur en religie. Dit komt ook terug in mijn onderzoek.'

PREMARITAL COUNSELING

Deen kijkt specifiek naar de perceptie en het discours omtrent 'interraciale'

"WITTE NEDERLANDSE VROUWEN DIE IN EEN HUWELIJK WILDEN TREDEN MET EEN GASTARBEIDER MOESTEN VERPLICHT IN 'PREMARITAL COUNSELING'."

ofwel gemengde relaties, huwelijken en partnerkeuzes in Nederland, met een focus op de ontwikkelingen van de afgelopen eeuw. Op deze manier poogt Deen te traceren op welke manier moslims werden en worden geproblematiseerd in Nederland, met name wat betreft de 'geracialiseerde' notie van hoe de 'moslim-kwestie' zich (heeft) ontwikkeld. 'In het huidige debat lijkt er een positiever beeld te ontstaan van deze relaties. Huwelijken worden veel meer gezien als een geslaagd kenmerk van de multiculturele samenleving, dat moslims die een relatie hebben met witte Nederlanders als integrerend worden gezien. Moslims die niet zulke relaties aangaan of hier minder positief over zijn worden om die reden juist vaak in het licht gezet van niet integrerend genoeg.'

Dit debat is prangender dan lijkt. Deen vertelt over een recentelijk debat in *Room for Discussion* met Tunahan Kuzu, voormalig fractievoorzitter van politieke partij DENK: 'De interviewer haalde een argument erbij dat van de vier grote migrantengroepen in Nederland, voornamelijk Turkse en Marokkaanse Nederlanders minder positief zijn over gemengde huwelijken. Hier werd de expliciete link gelegd met integratie, dat Turkse en Marokkaanse Nederlanders minder goed geïntegreerd zouden zijn dan de resterende migrantengroepen. Dit is in historisch perspectief verrassend, omdat gemengde huwelijken in het verleden langdurig werden geproblematiseerd.' Deen noemt het werk van Betty de Hart (Vrije Universiteit) over *premarital counseling* als voorbeeld. Zo waren interracial relaties ongewenst in de

Nederlandse sfeer, als iets dat voorkomen moest worden. 'Witte Nederlandse vrouwen die een relatie of huwelijk in wilden treden met gastarbeiders uit Turkije of Marokko moesten een soort 'premarital' counseling gesprek aangaan met een sociaal werker waarin het signaal werd afgegeven van "weet je wel waar je mee bezig bent?". Hieruit blijkt dat ook in een sociaalwetenschappelijk onderzoek een historische component van groot belang is.'

Daarnaast is de intersectie met gender hierin opvallend, aldus Deen. 'In 1898 kwam er een wet die stelde dat Europese vrouwen die met een native-Indonesische man trouwden automatisch onderworpen werden aan de wetten die golden voor hun man, en niet meer aan de Europese wetten. Hieruit blijkt dat vrouwen de resolute beslissing moesten maken tussen twee gemeenschappen.' Voor Europese mannen die een relatie aangingen met een Indonesische vrouw bleek dit niet het geval. 'Om deze reden is ook de lens van gender cruciaal voor een volledige analyse.'

HISTORISCH BELANG

Deen benadrukt meermaals het belang van de historische veranderingen over de betekenis en belading van de gemengde relaties. De nieuwe definitie van gemengd is namelijk anders dan honderd jaar geleden. Deen gebruikt hiervoor het woord 'scheidslijn' als metafoor van het arbitraire verschil dat wordt gemaakt tussen individuen in een relatie, denk aan Nederlands en niet-Nederlands: 'De scheidslijn was lange tijd biologisch-raciaal. Denk hierbij aan de tijd vlak

voor de Tweede Wereldoorlog, waarin de eugenetica beweging groot was in Europa. Maar deze scheiding kan ook religieus zijn, zoals in de verzuilde cultuur in Nederland het geval was. Destijds werd een gemengde relatie gedefinieerd als een huwelijk tussen een protestante en katholieke. In de afgelopen decennia heeft de definitie van een gemengd huwelijk plaatsgemaakt voor een die voortbouwt op de migratieachtergrond/geen migratieachtergrond onderscheid, ofwel wat voorheen werd aangeduid als het allochtoon/autochtoon onderscheid. Hierbij zien we dat demografen en andere onderzoekers het vooral interessant vinden of er wel of geen witte, autochtone partner in het spel is.’

Naast deze ontwikkelingen in het discours omtrent de gemengde huwelijken, noemt Deen ook andere cruciale historische elementen in haar onderzoek. ‘Racisme is niet iets van nu; het is iets met een lange geschiedenis. Binnen dit project kijken we niet naar ras en ‘racialisering’ als neutrale of objectieve categorieën, maar als categorieën die worden gemaakt. Dit kun je simpelweg niet onderzoeken zonder naar de geschiedenis te kijken. Dit is een behoorlijke uitdaging, vooral omdat Nederland een blinde vlek heeft als het aankomt op racisme. Ook wanneer het gaat over Islamofobie. Het argument dat vaak wordt gegeven is dat Islamofobie geen racisme zou zijn, omdat de Islam geen ras zou zijn. Dit is natuurlijk onzin, want zoals ik eerder noemde spelen cultuur en religie ook een belangrijke rol in het racialiseren en categoriseren van groepen mensen in de maatschappij.’

Deen doet om die reden ook een oproep naar de geschiedenis en historici: ‘Ik denk dat historici een mooie bijdrage kunnen leveren aan het onderzoek naar hoe deze categorieën tot stand zijn gekomen. Vooral het in acht nemen van het lange historische proces in plaats van enkele momentopnames is erg waardevol.’ Ze hoopt vooral dat het taboe op

onderzoek naar ras en racisme dat rust in historisch onderzoek wordt doorbroken. ‘Op historisch gebied valt er nog zoveel te winnen. Historici moeten hierdoor niet beangstigd raken, vind ik. Het koloniale verleden heeft ons nog zoveel te vertellen en historici kunnen met hun bijdrage van die geschiedenis voor de puzzel van deze categorisering veel betekenen. Ook in mijn onderzoek ben ik ervan overtuigd dat zonder zo’n historisch component, mijn onderzoek al snel oppervlakkig zou worden.’ ■

Noten:

1. Binnen de context van Deen’s onderzoek, houden raciale categorieën het volgende in: categorieën die worden geclusterd middels verschillende karakteristieken als etniciteit, taal, cultuur, religie, nationaliteit en/of andere fysieke kenmerken en/of biologie. Deze categorieën worden verbonden met bepaalde groepen, waarvan de kenmerken worden aangemerkt als ‘onveranderbaar’. Veelal worden deze kenmerken ook als problematisch gezien. De manier waarop de categorieën tot stand komen en standhouden wordt in dit artikel aangeduid als ‘racialisering’.

MET DE KENNIS VAN TOEN: BUREAU INLICHTINGEN EN DE KENNIS VAN DE NEDERLANDSE REGERING TE LONDEN

Bureau Inlichtingen verzamelde vanaf november 1942 informatie voor de Nederlandse regering te Londen betreffende de politieke, economische en militaire situatie in het bezette Nederland. Uit de bestudering van de inlichtingen blijkt dat het Bureau uiterlijk in het voorjaar van 1943 op de hoogte moet zijn geweest van de vervolging van joden, maar hoe zat dit met de regering van Nederland?

Miriam van der Veen

Waarom dan dit zwijgen? Deze vraag stelt holocaust-overlevende G.L. Durlacher in zijn boek *Strepen aan de hemel* (1985).¹ In het boek beschrijft

hij via het onderzoek van Martin Gilbert en Walter Laqueur dat de Amerikaanse en Britse regeringen al eind 1942 kennis hadden van de grootschalige vernietiging van Joodse bevolking door de nazi's. Binnen de historiografie is al meerdere decennia een discussie gaande over de geallieerde kennis van de Jodenvervolging en de vraag waarom er niet besloten werd in te grijpen. Rond de eeuwwisseling is ook de discussie over de kennis die de Nederlandse regering gevestigd te Londen heeft gehad over de Jodenvervolging op gang gekomen. In dit artikel zal ik pogen een bijdrage te leveren aan deze discussie aan de hand van onderzoek naar een van de Nederlandse geheime diensten,

namelijk Bureau Inlichtingen (BI).

Het bestuderen van één van de 50 inlichtingen- en veiligheidsdiensten die Nederland heeft gehad sinds het begin van de Eerste Wereldoorlog is relevant, omdat inlichtingen- en veiligheidsdiensten een wezenlijke invloed op de besluitvorming van de regering hadden en nog steeds hebben.² Binnen de geschiedschrijving zijn de inlichtingen- en veiligheidsdiensten echter vaak onderbelicht gebleven. Bureau Inlichtingen is bijvoorbeeld binnen de bestaande literatuur slechts beperkt onderzocht. Er bestaan een aantal boeken en artikelen, zoals *Vijandbeelden* (2016) van Constant Hijzen en *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (1993) van Frans Kluiters, die zich richten op de Nederlandse Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten waarbinnen regelmatig aandacht is voor de organisaties die tijdens de Tweede Wereldoorlog actief waren. De discussie over de Nederlandse Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten tijdens de Tweede

Wereldoorlog wordt echter gedomineerd door de problematische voorgangers van Bureau Inlichtingen.

DE ORGANISATIE

De vooroorlogse inlichtingenorganisatie, de Centrale Inlichtingendienst (CI), hief zichzelf op na de Duitse inval in Nederland. De Nederlandse regering te Londen had door de bezetting, de opheffing van de Centrale Inlichtingendienst en de vernietiging van haar archief geen enkel rechtstreeks contact met Nederland en wist daardoor niet wat zich daar afspeelde. Er werd echter wel van Nederland verwacht dat er werd bijgedragen aan de geallieerde oorlogsvoering. Binnen de MI6, de Britse buitenlandse inlichtingendienst, werd daarom de *Dutch Section* opgezet. Als deze Nederlandse sectie geen inlichtingen over politiek, maatschappij en defensie kon leveren, zouden de Britten zelf acties op Nederlands grondgebied gaan uitvoeren. Ook wilde de Britse *Special Operations Executive* in Nederland het ondergrondse anti-Duitse verzet organiseren.³ Kortom: de behoefte aan een puur Nederlandse inlichtingenorganisatie was groot, zowel voor de eigen informatievoorziening als voor het houden van controle over de Britse activiteiten rond Engelandvaarders – Nederlanders die vanuit het bezette Nederland naar Engeland reisden om zich aan te sluiten bij de geallieerde strijdkrachten – en op het bezette Nederlandse grondgebied.

Op 19 juli 1940 richtte de Nederlandse regering te Londen daarom de Centrale Inlichtingendienst (CID) op. Koningin Wilhelmina speelde hierbij een belangrijke rol en wist een permanente controle op de organisatie te houden door haar particulier secretaris Van 't Sant naar voren te schuiven als hoofd van deze nieuwe inlichtingendienst. In eerste instantie hield de CID zich bezig met het debriefen van overgekomen Nederlanders en het verzamelen van kranten en tijdschriften uit de bezette

gebieden. Van 't Sant wilde daarnaast een inlichtingennetwerk opzetten door Engelandvaarders terug naar Nederland te sturen en hen daar informatie te laten verzamelen en versturen.⁴ De secretaris zou niet lang aan het hoofd staan van de CID, want zijn goede relatie met Wilhelmina en het feit dat hij slechts zes agenten boven Nederland wist te droppen werden hem niet in dank afgenomen. Zijn relatie met Wilhelmina strekte zo ver dat hij alle inlichtingen naar haar doorstuurde, wat maakte dat ze haar greep op het kabinetsbeleid kon vergroten. De opvolgers van Van 't Sant kregen echter helemaal niks opgezet.⁵

Van Lidth de Jeude en Van Angeren, de ministers van respectievelijk oorlog en justitie, adviseerden premier Gerbrandy daarom om een organisatie op te zetten onder het ministerie van oorlog, waarmee de belemmerende scheiding tussen het militaire en civiele inlichtingenwerk zou worden opgeheven. Hoewel Wilhelmina zich hier in eerste instantie tegen verzette, werd op 28 november 1942 de nieuwe inlichtingendienst Bureau Inlichtingen opgericht.⁶ BI had als taak het inwinnen, verzamelen en doorgeven van alle inlichtingen op politiek, economisch en militair terrein die van belang waren voor huidige en toekomstige militaire acties en voor het voorbereiden van de terugkeer van de regering na de beëindiging van de Duitse bezetting. Bovendien was het bureau verantwoordelijk voor het organiseren en leiden van de uitzending van personen voor de uitvoering van bijzondere opdrachten of het overbrengen van berichten in het bezette Nederland.⁷ Reserve-majoor Broekman kreeg de leiding, maar werd op 26 juli 1943 vervangen door kapitein der infanterie van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger: Jan Marginus Somer.⁸

Bureau Inlichtingen moest vanaf de grond opgebouwd worden, omdat er geen agenten in of radioverbindingen met

bezet Nederland waren en alle connecties met de voorgaande en andere Nederlandse inlichtingendiensten te Londen werden verbroken. Agenten werden gerekruteerd onder Engelandvaarders, waarbij de voorkeur uitging naar vrijwilligers die reeds in Nederland actief waren geweest in het verzet.⁹ De inlichtingen verkreeg het bureau via de tot BI-agenten opgeleide Engelandvaarders en verzetsorganisaties. Bij de verzameling van de inlichtingen heeft het eerste informatiefilter plaatsgevonden omdat veel verzetsgroepen een specifieke invalshoek hadden, zoals militaire inlichtingen of juist economische, en er daarbinnen afwegingen werden gemaakt betreffende relevante informatie.¹⁰ Naast radioverbindingen maakte Bureau Inlichtingen gebruik van een tweetal routes om inlichtingen richting Engeland te smokkelen: de Zweedse weg en de Zwitserse weg. Ook hier vond een informatiefiltering plaatst. Via de Zwitserse weg werd bijvoorbeeld eerst aan de Nederlandse zijde door een commissie besloten welke documenten werden verzonden en vervolgens gebeurde dit opnieuw aan de Zwitserse zijde door 't Hoofd, die de route had opgezet. Aan beide zijdes werden de inlichtingen ook voorzien van commentaar.¹¹

Bureau Inlichtingen heeft drieënveertig agenten naar Nederland uitgezonden, van wie er zeventien zijn gesneuveld. Het sterftecijfer onder agenten van Bureau Inlichtingen is absoluut gezien hoog, maar vergeleken met de droppings van de Nederlandse sectie van de *Special Operations Executive*, waarbij zevenenvijftig van de negenenvijftig agenten door het *Englandspiel* om het leven kwamen, zijn de droppings van Bureau Inlichtingen zeer succesvol. Geen van de agenten is tijdens de dropping gearresteerd, mede doordat bijna alle agenten werden gedropt zonder dat iemand in Nederland was ingelicht over de droppingslocatie. Dit maakte

de kans op verraad of Duitse infiltratie vele malen kleiner. De gedropte agenten hadden verschillende missies. Sommigen hadden als taak het organiseren van spionagegroepen in het bezette Nederland, terwijl andere agenten werden opgeleid tot marconist, codeur of microfotograaf en zich tijdens hun missie bezighielden met het versturen van informatie vanuit Nederland naar Engeland.¹²

DE KENNIS IN BALLINGSCHAP

De inventarisnummers tweeëndertig tot en met zesendertig en achtendertig van het archief Bureau Inlichtingen (226b), die in het NIOD liggen opgeslagen, omvatten rapporten, berichten en brieven die Bureau Inlichtingen uit Nederland heeft ontvangen of die door de Nederlandse regering te Londen dan wel Bureau Inlichtingen zelf zijn opgesteld. De onderwerpen die in de rapporten en brieven worden behandeld zijn zeer divers. Zo zijn er inlichtingen over de politieke situatie in Nederland te vinden. Een rapport van 17 november 1941 van het Nederlands Informatiebureau (een in juni 1941 door de Nederlandse regering te Londen opgerichte organisatie om de Amerikaanse overheid en pers van informatie over Nederland te voorzien) beschrijft bijvoorbeeld dat Nederland een andere status had dan de meeste andere bezette landen vanwege de Germaanse origine. De nazi's hadden daarom als doel de nazificatie van alle Nederlandse instituties. Nederland moest een belangrijke rol gaan spelen in de nieuwe Europese orde en Nederlandse politieke partijen werden verboden of kwamen onder leiding van Nederlandse nazi's te staan.¹³

Ook zijn er inlichtingen te vinden over het dagelijks leven in het bezette Nederland, zoals een brief die door een Nederlander naar een kennis of familielid in de Verenigde Staten is gestuurd op 15 september 1941. Hierin vertelt hij dat het Nederlandse volk zich in steeds sterkere

NIOD Beeldbank WO2, afbeelding 99052.

Gebouw Bureau Inlichtingen, Londen.

mate tegen de NSB en ‘de Moffen’ keert en dat er regelmatig Nederlanders naar kampen werden gestuurd, bijvoorbeeld vanwege verboden partijlidmaatschap. De omstandigheden in de meeste kampen waren slecht en velen kwamen er om het leven. Mede dankzij toespraken van koningin Wilhelmina die via Radio Oranje te horen waren, zou de eenheid onder het

Nederlandse volk echter versterken en ondanks steeds grotere problemen en voedseltekorten hield het volk vertrouwen in de goede afloop.¹⁴ Koningin Wilhelmina komt regelmatig terug in de inlichtingen. In een document genaamd ‘Over de koningin’, gedateerd 3 juni 1941, wordt beschreven dat de Duitse bezetter poogde een scheiding tussen het Nederlandse

volk en de koningin te creëren. Hier slaagde de bezetter 'vanzelfsprekend' niet in. De geschiedenis van Nederland en de familie van Oranje waren immers 'saamgeweven'.¹⁵

dat de Duitsers V1 platformen bij Ter Heide en Wassenaar aan de Nederlandse kust hadden gebouwd.¹⁸ Er zijn drie grootschalige verzetsacties die regelmatig terugkomen in de inlichtingen: het

" BUREAU INLICHTINGEN MOEST VANAF DE GROND OPGEBOUWD WORDEN."

Naast de politieke situatie komt ook de economische situatie in het bezette Nederland aan bod. Uit een rapport van Bureau Inlichtingen uit de zomer van 1943 blijkt dat de Nederlandse industrie was lamgeslagen. Productieopdrachten uit Duitsland bleven steeds vaker uit, personeel werd in Duitsland te werk gesteld en omdat de fabrieken toch stilstonden werden machines gevorderd en naar Duitsland gebracht.¹⁶ Een grote ergernis in de Nederlandse samenleving was de tewerkstelling van Nederlanders in Duitsland, wat bijvoorbeeld is benadrukt in het document 'Indrukken en nieuws uit Nederland' van 15 december 1942. Dit document is opgesteld op basis van een gesprek met een Nederlander die enkele maanden eerder nog in Nederland was. Tienduizenden Nederlanders van diverse beroepsgroepen werden gedwongen in fabrieken te werken. Het eten was er slecht en de risico's waren groot, omdat de fabrieken dienden voor de Duitse oorlogsindustrie en daarom kwetsbaar waren voor geallieerde bombardementen.¹⁷

Verder zijn er inlichtingen van militaire aard en over het Nederlandse verzet. Binnen deze groep inlichtingen worden bijvoorbeeld specifieke locaties van bunkers of Duitse lanceerplatformen beschreven en zijn er inlichtingen betreffende de *Westwall* en de Duitse troepen, zoals in het rapport 'Recent nieuws uit Nederland', gedateerd 27 november 1944, waarin wordt benoemd

artsenverzet, de April-meistaking en de spoorwegstaking.¹⁹ Daarnaast zijn er veel berichten over arrestaties en executies door de Duitsers als represaille voor verzetsdaden of jegens de verzetsstrijders, zoals het document '79 vaderlanders ter dood veroordeeld'.²⁰

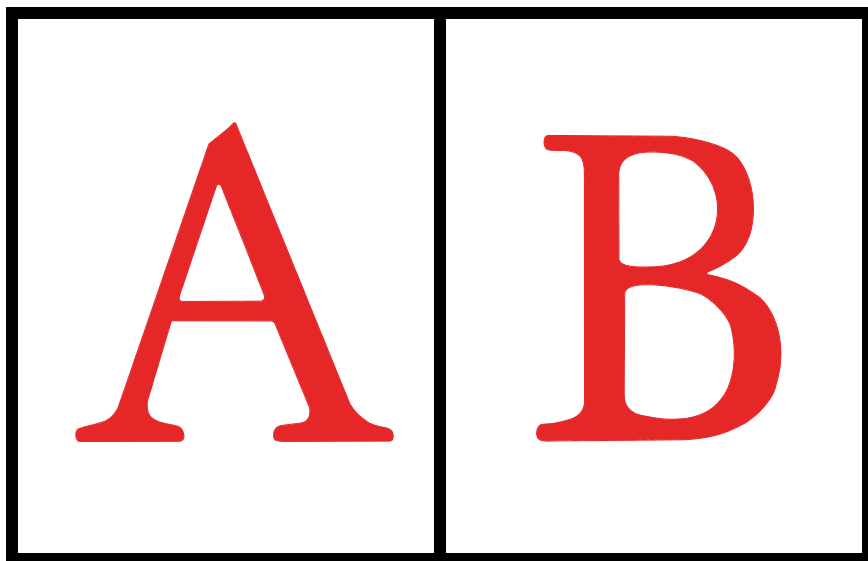
Voor de inlichtingen over de politieke en economische situatie en het verzet in Nederland geldt dat ze, na het eerste filter door de BI-agenten en verzetsgroepen en een tweede filter langs de smokkelroutes, ook door een derde informatiefilter zijn gekomen. De informatie betreffende deze onderwerpen in de inlichtingen en in de rapporten die Bureau Inlichten heeft overgedragen aan het ministerie van Binnenlandse Zaken en Algemene Zaken te Londen tussen juli 1943 en juni 1944 liggen namelijk zeer dicht bij elkaar. Deze maandelijkse rapporten bevatten de volgende onderdelen: algemeen, politieke ontwikkelingen, ondergronds werk, Duits bestuur, NSB, economisch, sociaal, verkeer, intellectueel en artistiek leven, kerken, jeugd, Joden, de verzetsacties, de illegale pers. Hoewel de militaire inlichtingen net als de politieke en economische inlichtingen tot de taakbeschrijving van BI behoren, zijn ze niet in de rapporten opgenomen. Vermoedelijk zijn deze doorgespeeld naar andere instanties die baat hadden bij dit type inlichtingen.

Wanneer we kijken naar de politieke ontwikkelingen is te zien dat de gewenste terugkeer naar de

constitutionele monarchie en het optimisme onder het Nederlandse volk veelvoorkomende onderwerpen zijn in de rapporten van BI aan de regering. Binnen de secties over de economie wordt vooral gesproken over de enorme krimp van de import en export en de uitvoer van producten naar Duitsland, maar ook de inflatie en de instortende Nederlandse industrie door een tekort aan grondstoffen en arbeidskrachten wordt besproken. In elk van de rapporten is bovendien oog voor het Nederlandse verzet, hoewel er steeds wordt benadrukt dat in verband met veiligheidsoverwegingen veel namen, groepen of daden niet beschreven worden. De grote lijnen van het toenemend aantal verzetsacties en de Duitse represailles worden echter wel geschetst en er wordt benoemd dat het talrijke aantal berichten bewondering afdwong voor de geestelijke veerkracht en moed van de illegale strijders. Daarnaast worden

diverse illegale bladen en hun oplagen beschreven.²¹

Voor inlichtingen betreffende de situatie van de Joden in Nederland geldt, in tegenstelling tot de politieke en economische situatie en het verzet in Nederland, dat ze niet door dit derde informatiefilter zijn gekomen. In de inlichtingen zijn een aantal interessante bronnen te vinden, zoals een niet-getiteld rapport, gedateerd 10 februari 1942, dat de situatie voor Joden in Nederland tot op dat moment beschrijft. Vanaf september 1940 werden er veel anti-Joodse maatregelen ingevoerd, zoals het ontslag van alle Joodse ambtenaren en het arianiseren van zeventigduizend Joodse bedrijven. Joden mochten alleen naar Joodse scholen en alleen Joodse cliënten waren toegestaan voor Joodse artsen, tandartsen en advocaten. Bovendien vonden er af en toe razzia's plaats. Het Nederlandse volk zou tegen de

Athenaeum Boekhandel

anti-Joodse houding van de Duitsers zijn en geregeld waren er opstanden.²²

Het document genaamd 'Extermination of Jews' van 17 december 1942 is een zeer bijzondere bron. Het werd opgesteld door de regeringen van België, Tsjechoslowakije, Griekenland, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Polen, de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Ierland, de Sovjet-Unie, Joegoslavië en Frankrijk en beschrijft dat de Joden uit alle bezette Europese landen in zeer slechte condities naar Oost-Europa werden getransporteerd. In de kampen in Polen werden ze vervolgens op grote schaal vermoord of ingezet voor dwangarbeid waarbij nog velen om het leven kwamen. De regeringen riepen op alles in hun macht te doen om de barbaarse Hitler-tirannie omver te werpen.²³ De bron is opmerkelijk, omdat uit de literatuurdiscussie blijkt dat de regeringen van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Nederland ontkennen zo vroeg in de oorlog van de vernietigingskampen af te hebben geweten. Hier zal verderop in het artikel meer aandacht voor zijn. Het rapport 'Enkele indrukken uit Nederland in den oorlog', gedateerd 12 januari 1943, toont opnieuw dat enige kennis over het lot van de Joden al relatief vroeg in de oorlog bekend is geweest. Hierin wordt de grootschalige deportatie van de Joden uit Nederland beschreven, waarbij geen enkele twijfel over hun lot werd geuit. De verwachting was dat na de oorlog nog slechts vijf procent van de Joden in leven zou zijn, de rest zou de 'deportatie en dus massamoord' niet overleven.²⁴

Het document 'Tötungsanstalten', gedateerd 24 april 1943, beschrijft de gruwelijkheden zelfs heel precies. Dit document is opgesteld op basis van een verklaring van een Duitse SS-officier die onder ede getuigde over de gruwelijkheden van de Nazi's met als doel dit wereldkundig te maken. In Polen zouden vier zogenaamde Tötungsanstalten zijn. Tien procent van

de mensen overleed reeds in de treinreis er naar toe. De anderen werden bij aankomst met zevenhonderd mensen tegelijk in een kale ruimte gedreven. Vervolgens werden de uitlaatgassen van een tractor in de ruimte uitgestoten en waren na drie kwartier tot een uur alle mensen door koolmonoxide vergast. In elk van de vier kampen vonden drie à vier vergassingen per dag plaats. Per dag kwamen acht- tot negenduizend mensen om het leven. In totaal waren reeds 6,5 miljoen mensen ter dood gebracht, waarvan vier miljoen Joden en 2,5 miljoen 'krankzinnigen' en intellectuelen. Alle kampen hielden nauwkeurig statistieken bij en steeds opnieuw kregen de commandanten aanmaningen van Hitler en andere hooggeplaatste nazi's om de vergassingen beter en vlugger te doen geschieden. Deskundigen waren bezig met het onderzoeken of het niet 'vlugger' zou gaan met cyaangas.²⁵

Binnen de rapporten van Bureau Inlichtingen aan de Nederlandse regering is wel aandacht voor de situatie van de Joden. Er wordt beschreven dat bijna alle Joden zijn weggevoerd naar kampen en dat de behandeling in de Poolse kampen zo slecht was dat er sprake was van een langzame folterdood. In rapport negen wordt een stuk uit een ander rapport geciteerd: 'Er is uit een oogpunt van moraal en eer hoegenaamd geen verschil in de situatie van de Joodsche en van de niet-Joodsche Nederlanders. Er is alleen dit èene verschil, dat het niet-Joodsche Nederland, ondanks alles, aan het einde van den oorlog in zijn wezenlijke substantie intact is, terwijl het zooveel kwetsbaarder Joodsche Nederland grootendeels fysiek vernietigd zal zijn.'²⁶ Hoewel de beschreven informatie over de situatie van de Joden in Nederland zeer veelzeggend is, doet het geen recht aan de inlichtingen die het bureau betreffende dit onderwerp heeft verzameld. De onvolledige rapportering is vooral opvallend, omdat van alle andere

besproken onderwerpen in de rapporten een representatieve weergave is gegeven van de inlichtingen. Waarom heeft Bureau Inlichtingen dan geen representatieve weergave van de situatie van de Joden gegeven?

WIE WIST WAT WANNEER?

Binnen de historiografie is de discussie over de geallieerde kennis van de Jodenvervolging en de vraag waarom niet besloten werd in te grijpen al meerdere decennia gaande. Rond de eeuwwisseling is de discussie over de vraag ‘wanneer en wat wist de Nederlandse regering in ballingschap over de Jodenvervolging?’ ook in Nederland opgekomen. Binnen dit debat zijn een aantal hoofdrolspelers. Allereerst Wilhelmina-biograaf Fasseur, die een duidelijk maakt dat tijd de onverbiddelijkste is van alle rechters, maar dat hij rechtvaardig moet zijn. Hiermee pleit hij dat men het verleden moet beoordelen/veroordelen op basis van de kennis die toen voorhanden was. De kennis over de Jodenvervolging was volgens Fasseur nauwelijks voorhanden en is vooral pas zeer laat in de oorlog doorgedrongen tot regeringsleiders.²⁷

Andere auteurs die zich aan dit onderwerp hebben gewaagd zijn echter kritischer. Nanda van der Zee bijvoorbeeld is in haar, overigens hevig bekritiseerde, boek *Om erger te voorkomen* (1997) een stuk feller. In dit boek levert Van der Zee stevige kritiek op het feit dat Wilhelmina in de speeches op Radio Oranje, die de koningin zelf schreef, nauwelijks aandacht heeft gehad voor de situatie van de Joden in Nederland. Van der Zee vraagt zich af waarom dit zo was en waarom zij zich niet heeft uitgesproken tegen de gruweldaden van de nazi's, terwijl ze met Radio Oranje een machtig middel om zich uit te spreken in handen had. Iets waarvan ze zichzelf bewust was. Van der Zee benoemt dat berichten over hetgeen zich afspeelde in het bezette Nederland binnen een maand na de besproken gebeurtenis Londen

bereikten, maar dat de redevoeringen van Wilhelmina voor Radio Oranje illustreren dat met de beschikbare informatie weinig werd ondernomen.²⁸ Van der Zee verzaakt echter deze stellingname met bronnen of voorbeelden te onderbouwen.

In zijn boek *‘Wij wisten niets van hun lot’*. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (2012) onderzoekt Bart van der Boom op basis van, onder andere, meer dan honderdvijftig oorlogsdagboeken de kennis die de gewone Nederlanders hadden over de Jodenvervolging ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Hij komt hierbij tot de conclusie dat er onder het gewone volk geen zekerheid bestond over het lot van de Joden. Er waren wel vermoedens dat de Joden het zwaar zouden hebben en dat er veel slachtoffers te betreuren zouden zijn, maar men had geen kennis van de stelselmatige moord op de Joden.²⁹ Dit is een interessante en relevante constatering, omdat het aantoonde dat de regering zich niet nadrukkelijk heeft uitgesproken over de Jodenvervolging, ondanks dat het hier met Radio Oranje wel het middel toe had. Niet alleen had de regering het middel om het Nederlandse volk te informeren, ook de kennis was aanwezig, aldus Katja Happe. De Duitse historica onderbouwt in haar boek *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (2018) de stelling dat de Nederlandse regering al relatief vroeg in de oorlog heeft geweten van de vernietiging van de Joden. Happe beargumenteert dat de massavernietiging uiterlijk in december 1942 bekend was, omdat de Nederlandse regering toen de verklaring ondertekende van de geallieerden waarin de Jodenvervolging door de Nazi-Duitsland wereldkundig werd gemaakt.³⁰

Deze stellingname baseert Happe op de door Nederland ondertekende geallieerde verklaring van 17 december 1942, die ik tijdens mijn onderzoek ben tegengekomen in het archief Bureau Inlichtingen (226b) inventarisnummer

Wilhelmina tijdens een radio-uitzending op 30 augustus 1941.

NIOD, Beeldbank WO2, afbeelding 93799.

tweeëndertig van het NIOD. Ook De Jong heeft deze verklaring benoemd. Hij schreef hierover dat het door de Verenigde Staten, Engeland en de Sovjet-Unie was opgesteld en door de regeringen in ballingschap was ondertekend. De Nederlandse ondertekening, waarin minister van Buitenlandse Zaken Eelco van Kleffens een grote rol had, werd door de regering en koningin Wilhelmina goedgekeurd.³¹ Hoe interessant de bron ook is, de bewijsvoering dat de Nederlandse regering, maar ook de Amerikaanse en Britse regeringen uiterlijk in december 1942 van de Jodenvervolgving hebben geweten is niet sterk omdat het slechts één document betreft. Bovendien hebben

andere historici, zoals Fasseur, bronnen getoond die beweren dat de Nederlandse regering pas later van de Jodenvervolgving heeft geweten. Bovendien beweert Fasseur dat er mogelijk wel eerder in de oorlog kennis over de Jodenvervolgving bekend is geweest, maar dat de gedachte aan genocide de verbeeldingskracht te boven was gegaan.³²

De andere inlichtingen, zoals de documenten 'Enkele indrukken uit Nederland in den oorlog' en 'Tötungsanstalten' tonen onomstotelijk dat Bureau Inlichtingen uiterlijk in het voorjaar 1943 heeft geweten van de Jodenvervolgving. Dit betekent echter niet dat de Nederlandse regering hiervan op

de hoogte is geweest, omdat het bureau in de rapporten aan het ministerie van Binnenlandse Zaken en Algemene Zaken de situatie van de Joden geen representatieve weergave heeft gegeven van de inlichtingen betreffende de situatie van de Joden. Hoewel bijvoorbeeld het eerder aangehaalde citaat letterlijk spreekt dat 'het zooveel kwetsbaarder Joodsche Nederland grotendeels fysiek vernietigd zal zijn', mist het de toelichting dat dit inhield dat er tienduizenden Joodse

andere rapporten, die niet in het archief gekomen zijn, de regering weldegelijk op de hoogte heeft gebracht van de Jodenvervolging. Vervolgens heeft de regering deze rapporten afgedaan als onbelangrijk of, zoals Fasseur zou verklaren, de informatie niet kunnen geloven. Een ander mogelijk scenario is dat Bureau Inlichtingen de betreffende inlichtingen en kennis niet aan de regering heeft overgedragen, omdat het niet binnen de taakomschrijving van Bureau

" DE INLICHTINGEN TONEN ONOMSTOTELIJK DAT BUREAU INLICHTINGEN UITERLIJK IN HET VOORJAAR VAN 1943 HEEFT GEWETEN VAN DE

Nederlanders waren vermoord. Ik heb geen bronnen kunnen vinden die andere communicatie tussen Bureau Inlichtingen en de Nederlandse regering over de Jodenvervolging bewijzen. Bovendien was er bij Bureau Inlichtingen geen cultuur zoals bij de CID, waar Wilhelmina door Van 't Sant (te) goed op de hoogte werd gehouden van de binnengekomen inlichtingen en acties. Kortom, ander bewijs voor de kennis van de Nederlandse regering over de Jodenvervolging dan de door Nederland ondertekende verklaring van 17 december 1942 kan ik niet tonen.

Er is echter nog één vraag onbeantwoord gebleven: waarom heeft Bureau Inlichtingen in de rapporten geen volledig beeld geschetst van de Jodenvervolging, terwijl het hier wel inlichtingen over had ontvangen? Antwoord op deze vraag rust enkel op speculatie, omdat ik hierover geen bronnen, noch primair, noch secundair, heb kunnen vinden. Er zijn enkele scenario's mogelijk. Ten eerste bestaat de mogelijkheid dat Bureau Inlichtingen in

Inlichtingen viel. Het betreffende deel van de taakomschrijving luidde immers: het inwinnen, verzamelen en doorgeven van alle inlichtingen op politiek en economisch terrein die van belang waren om de huidige situatie in het bezette Nederland te kennen of die van belang waren voor de voorbereiding van de terugkeer van de regering na de beëindiging van de Duitse bezetting. Mogelijk heeft Bureau Inlichtingen geoordeeld dat inlichtingen over de Jodenvervolging hier niet onder vielen, hoewel het moeilijk voor te stellen is dat de genocide van een bevolkingsgroep niet van belang werd geacht. ■

Miriam van der Veen is masterstudent Internationale Betrekkingen en volgt de onderzoekmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoek is gericht op gewapend conflict in de twintigste- en eenentwintigste eeuw, met een speciale interesse in de Tweede Wereldoorlog.

Noten:

1. Dit artikel is oorspronkelijk geschreven als Bachelor- en Honours-scriptie onder begeleiding van dr. S.F. Kruizinga. G.L. Durlacher, 'Strepen aan de hemel', in J.A. Durlacher-Sasburg en J.M. Meulenhoff bv (red.), *Verzameld werk* (Amsterdam 1997) 9-92, aldaar 25.
2. F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* ('s-Gravenhage 1993) 7; B. de Graaff, 'De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten: nooit te oud om te leren', *Groniek* 44:193 (2013) 249-261, aldaar 252.
3. C. Hijzen, *Vijandbeelden. De Veiligheidsdiensten en de democratie 1912-1992* (Amsterdam 2016) 87-88.
4. F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* ('s-Gravenhage 1993) 122-123.
5. Hijzen, *Vijandbeelden*, 88-89; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 124.
6. Hijzen, *Vijandbeelden*, 89-90; A. Ausems, 'The "Bureau Inlichtingen" (Intelligence Service) of the Netherlands Government in London, November 1942-May 1945: An Overview of its mission, agents and undercover radio traffic' *Military Affairs* 45:3 (1981) 127-132, aldaar 127.
7. Koninkrijk der Nederlanden, Tweede Kamer der Staten Generaal, Parlementaire Enquête Commissie (PEC) *Regeringsbeleid 1940-1945. De Nederlandse geheime diensten te Londen. De verbindingen met het bezette gebied* (Den Haag 1950) deel 4A 250-251 en deel 4B 10-11.
8. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 66; PEC, *Regeringsbeleid 1940-1945* deel 4A 251 en deel 4B 12.
9. Ausems, 'the "Bureau Inlichtingen"', 127; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 67; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 9 Londen tweede helft* (Den Haag 1979) 956-957.
10. F. Visser, *De Bezetter Bspied. De Nederlandse Geheime Inlichtingendienst in de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen 1983) 181; De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 9 tweede helft* 894.
11. De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 9 tweede helft*, 935-937, 938-946; PEC, *Regeringsbeleid 1940-1945* deel 4A 197-249.
12. PEC, *Regeringsbeleid 1940-1945* deel 4A 325-328; Ausems, 'the "Bureau Inlichtingen"', 127.
13. NIOD, Archief Bureau Inlichtingen (226b) (verder ABI), inv.nr. 32, document 'Some facts on conditions in occupied Holland' (17-11-1941).
14. NIOD, ABI, inv.nr. 32, document 'brief aan Henri' (15-9-1941).
15. NIOD, ABI, inv.nr. 32, document 'Over de koningin' (3-6-1941).
16. NIOD, ABI, inv.nr. 33, document 'Rapport Bureau Inlichtingen' (zomer 1943).
17. NIOD, ABI, inv.nr. 32, document 'Indrukken en nieuws uit Nederland' (15-12-1942).
18. NIOD, ABI, inv.nr. 35, document 'Recent nieuws uit Nederland' (27-11-1944).
19. Zie bijvoorbeeld: NIOD, ABI, inv.nr. 199, document 'Niet-getiteld document' (11-4-1943); NIOD, ABI, inv.nr. 33, document 'Mededeelingen van een Nederlandsch Industrieel die 2 juni 1943 Nederland verliet' (6-1943); NIOD, ABI, inv.nr. 33, document 'Rapport Bureau Inlichtingen' (zomer 1943); NIOD, ABI, inv.nr. 202, document 'Holland in the week of the railway strike' (najaar 1944).
20. NIOD, ABI, inv.nr. 196, document '79 vaderlanders ter dood veroordeeld' (4-5-1942).
21. Nationaal archief (verder NA), Archief BiZa / AZ Londens Archief (2.04.76) (verder ABiZa/AZ), inv.nr. 161, rapport 1-12.
22. NIOD, ABI, inv.nr. 104, document 'Niet-getiteld rapport' (25-2-1942).
23. NIOD, ABI, inv.nr. 32, document 'Extermination of Jews' (17-12-1942).
24. NIOD, ABI, inv.nr. 32, document 'Enkele indrukken uit Nederland in den oorlog' (12-1-1943).
25. NIOD, ABI, inv.nr. 107, document 'Tötungsanstalten' (24-4-1943).
26. NA, ABiZa/AZ, inv.nr. 161, rapport 1-12.
27. C. Fasseur, *Wilhelmina. Sterker door strijd* (Amsterdam 2002) 128, 142-144.
28. N. van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse Jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 194-198.
29. B. van der Boom, *Wij wisten niet van hun lot'. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012) 418.
30. K. Happe, *Veel Valse hoop. De Jodenvervolgving in Nederland 1940-1945* (Amsterdam 2018) 182, 374.
31. De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 9 eerste helft*, 533.
32. Fasseur, *Wilhelmina. Sterker door strijd*, 141, 143-144.

PEST EN POLITIE: DE POLITIEK VAN PUBLIEKE GEZONDHEID TOEN EN NU

Publieke gezondheid en politiemacht zijn historisch gezien altijd aan elkaar verbonden geweest. Tijdens eerdere pandemieën kwam er een sterkere controle op en stigmatisering van armere bevolkingsgroepen. Juist nu moet er daarom sprake zijn van georganiseerde kritiek, betogen Janna Coomans en Claire Weeda.

Dr. C.V. (Claire) Weeda en dr. J. (Janna) Coomans

Je zou het een soort zeventiende-eeuwse Traceerapp kunnen noemen. Alleen met een witte stok mochten pestlijders in 1602 de straat op. Dit was een gebruikelijke regeling in die tijd om verspreiding van de pest tegen te gaan. De stad Utrecht nam nog rigoureuze maatregelen. Ook degenen die van de pestbacterie hersteld waren, hun huisgenoten en alwie op bezoek was geweest, moesten voortaan zwaaiend met een witte stok over straat. De ziekenverzorgers mochten zich ook niet meer vrij bewegen. Zo breidde de politiecontrole zich steeds verder uit. Op overtreding stonden kleine of grotere geldboeten, geselen, verbanning of verbranding ‘mitten vure’.

Uit eerdere pandemieën kunnen we drie belangrijke conclusies trekken. Natuurlijk heeft de samenleving belang bij draagvlak voor de quarantainemaatregelen. Daarvoor is flexibiliteit nodig. We weten niet hoelang deze crisis duurt. Maar, en dit is de eerste conclusie, quarantaine gaat altijd over

meer dan alleen ziekteverloop. Het gaat om controle en beperking van beweging: groepsveiligheid draait om de circulatie van goederen en mensen, en de gevaren die daarbij komen kijken, maar ook om het inzicht dat bij volledige stilstand een gemeenschap niet kan overleven.

Een aantal voorbeelden illustreren de diversiteit van historische reacties op epidemische uitbraken. Telkens geven ze ook aan dat interventies nauw verbonden waren met controle en macht over het dagelijks reilen en zijlen van de bevolking. De verwoestende tweede pestpandemie (c. 1350-1750) kostte tientallen miljoenen mensen het leven in Azië, Noord-Afrika en Europa. De vele stadsordonnanties uit die tijd, zoals die van Leuven uit 1473, bepaalden dat huizen van pestzieken veertig dagen gesloten zouden blijven. Huisgenoten van zieken mochten veertien dagen niet de straat op gaan, naar de kerk of de markt. Het was verboden het water of afval van zieken langs de openbare weg of in grachten of rivieren te gooien, of besmette kleding daarin te wassen. Handel in laken en fruit werd aan banden gelegd. Vanaf

de veertiende eeuw waren het vooral mannen, tevens belast met militaire taken in tijden van politieke spanningen, die deze gezondheidsmaatregelen moesten handhaven. Zoals de zogenaamde 'coninc der ribauden' in Gent. Ze traden als politie op rond voedselmarkten, maar ook tegen bedelaars, gokken of prostitutiebezoek. De ziekte werd ook moreel geduid. Net zoals de stad besmet is met een fysieke vervuiling, zo was ze ook besmet met een morele corruptie: een ondermijning van normen en waarden die als een ziekte onder de bevolking waarde.

De controle over de publieke ruimte reikte echter verder, en was continu in ontwikkeling – de tweede belangrijke conclusie. In reactie op de epidemie zochten overheden naar betere technieken om menselijk gedrag te registreren en controleren. In vijftiende-eeuws Italië ontstond een nauwkeurige administratie van zieken en ziekteverspreiding. De overheid

als ziekteverspreiders. Hun beddengoed werd verbrand als desinfectiemaatregel. Huizen werden soms afgebroken. Armen verloren zeggenschap over hun schamele bezit en privéruimtes.

Tussen de veertiende en zeventiende eeuw laaide de pest ongeveer elk decennium opnieuw op. De autoriteiten begrepen daarom, ten derde, dat er een groot draagvlak moest zijn voor de maatregelen die ze namen. Mensen gingen zich immers vervelen, raakten apathisch of de economische nood was hoog. In 1509 vaardigde het stadsbestuur van Leiden een noodverordening uit. In de lente waren de mensen eropuit getrokken en zonder 'enige schaamte' naar de markt gegaan, terwijl er een paar maanden eerder een pestepidemie woedde. Er was natuurlijk ook verzet. In 1519 komt het stadsbestuur van Sint-Truiden in België met een noodmaatregel tegen lieden die gezondheidsmedewerkers aanvallen. Wie de cellebroeders – leken die voor

" NU HEBBEN WE MEER DAN OOI GOED FUNCTIONERENDE DEMOCRATISCHE INSTELLINGEN EN EEN KRITISCHE PERS NODIG OM ONZE CONTROLEURS TE CONTROLEREN."

inspecteerde mensen en goederen op grote schaal binnenshuis. Ze richtte zich vooral op de leefomstandigheden van armen. Wijken, straten en huizen werden in kaart gebracht om te noteren waar potentiële ziektehaarden liggen. Een sociale differentiatie tekende zich af. De rijken konden zich terugtrekken in hun ruime woningen en buitenhuizen. De pest als ziekte werd steeds meer geassocieerd met armoede. Bediendes en schoonmakers die wél moesten doorwerken tijdens de epidemie, werden soms gestigmatiseerd

de pestzieken en -lijken zorgden – mishandelde in woord of daad, of 's nachts bij hen belletje trok, moest verplicht op bedevaart naar Santiago de Compostela. Om toch meer draagvlak te creëren, mochten ziekenverzorgers, dokters die aderlieten en zelfs pestvroedvrouwen naar een speciale kapel om de mis te kunnen horen, zoals in Amsterdam en Deventer. Zieken die aan de beterende hand waren, konden in Leuven na veertien dagen 's ochtends voor het luiden van de werkklok de straat op om te wandelen. Ze moesten

wel uit de buurt van anderen blijven en pas 's avonds weer naar huis keren. Mensen mochten, in kleine groepjes, aan lichaamsbeweging doen. In Maastricht en Arnhem hield men in de vijftiende eeuw danssessies om de weerstand te verhogen. Poëzie en wijn verzachtten het leed. Zulke speelruimte was nodig om vol te houden.

Ook vroeger speelde de politie een voorname rol bij de handhaving van de publieke gezondheid. De ordetroepen dankten daar zelfs mede hun ontstaan aan. Juist daarom is het cruciaal dat politiek, rechters en media ook nu alert blijven op de proportionaliteit van de quarantainemaatregelen. Wij weten immers niet welke tijdelijke maatregelen achteraf blijvend blijken te zijn, zoals de inzet van drones of het gebruik van traceerapps. Als burgers zullen wij de komende tijd sterk gecontroleerd worden. Meer dan ooit hebben we daarom nu goed functionerende democratische instellingen en een kritische pers nodig om onze controleurs te controleren. Daarnaast ligt het risico van sociale stigmatisering op de loer. In het verleden werden armere sociale groepen, met beperktere quarantaineopties, al gauw geormerkt als ziektedragers.

Het is een delicate balans, waarbij ook rekening gehouden werd met economische belangen van goederencirculatie en menselijke mobiliteit. De vraag: wat laat je wel 'doorbewegen' en wat niet, is een voortdurende zorg in alle tijden van epidemie. En daarbij zijn botsingen tussen overheden en burgers aan de orde van de dag. Er zal daarom steeds een context-gebonden evenwicht gezocht moeten worden, waarbij bescherming van vrijheden altijd de norm blijft. ■

**" DE VRAAG: WAT
LAAT JE WEL
'DOORBEWEGEN' EN
WAT NIET, IS EEN
VOORTDURENDE ZORG
IN ALLE TIJDEN VAN
EPIDEMIE."**

Janna Coomans en Claire Weeda zijn als historisch onderzoeker verbonden aan het ERC onderzoeksproject 'Premodern Healthscaping'.

'DEN SCHROKKENDEN AARD DER MOOREN'

DE ORIENTALISTISCHE DIMENSIE IN NEDERLANDSE SLAVERNIJVERHALEN OVER MAROKKO IN DE ACHTTIENDE EEUW

De islamitische, Oosterse 'ander' is een Europees stereotype van alle tijden, maar is pas echt een academisch begrip geworden naar aanleiding van Edward Said's *Orientalism* (1978). Hoewel Said zich concentreerde op de periode vanaf het negentiende-eeuwse modern imperialisme, beargumenteren verschillende historici dat het oriëntalistisch 'frame' wortels schoot in de periode daarvoor. In dit artikel worden achttiende-eeuwse Nederlandse slavernijverhalen over Marokko geanalyseerd, met als doel de basis te leggen voor een visie op oriëntalisme die inderdaad verder reikt dan tot de negentiende eeuw.

Mounir el-Badri

No one writing, thinking, or acting on the Orient could do so without taking account of the limitations on thought and action imposed by Orientalism', schreef Edward Said in 1978.¹ Met zijn baanbrekende boek, *Orientalism*, bracht hij een discussie op gang die tot op de dag van vandaag een belangrijk onderdeel uitmaakt van academische en maatschappelijke

debatten. In zijn literair-historische uiteenzetting beargumenteerde Said dat mensen in het Westen naar 'oosterlingen' keken (en kijken) met een stereotyperende en denigrerende blik, waarbij Said veelal de nadruk legde op de periode vanaf het modern imperialisme - de negentiende eeuw. 'Westen' duidt hier in het bijzonder op Noord-Amerika en West-Europa. Meerdere historici houden zich bezig met de vraag of sporen van dezelfde westerse houding terug te vinden zijn in de periode daarvóór.² Achttiende-eeuwse

slavernijverhalen van Nederlandse makelij lenen zich uitstekend ter behandeling van dit vraagstuk.

Gedurende de vroegmoderne periode werden in het Middellandse Zeegebied grote aantallen mensen tot slaaf gemaakt. Deze *frontierzone* vormde een gebied waar christelijke Europeanen en islamitische Noord-Afrikanen elkaar over en weer tot slaaf maakten, veelal door het kapen van vijandige schepen. Ook Nederlanders vielen ten prooi aan 'Barbarijische' kapers, waaronder die uit Marokko. Vijf van deze Nederlandse slachtoffers overkwam dit in de achttiende eeuw, waarvan zij bij terugkomst in Nederland verslag hebben gedaan: Jan Cornelisz Dekker, Maria ter Meetelen, Hendrik Cornelis Steenis, Damiaan Hugo Staring en Eysse Eysses Junior.³

Ter verduidelijking: het ligt in de lijn der verwachting dat verslagen, geschreven door voormalige slaven, een negatief beeld van hun voormalige eigenaren als uitkomst heeft. De vraag is dan ook niet *of* men de Marokkaanse vijand negatief kenschetst, maar *hoe* men dat doet. Valt in de beschrijvingen van de Noord-Afrikanen een discours te ontdekken dat duidt op een 'cultureel archief', waaruit herkenbare, negatieve stereotypen naar voren komen?

ORIENTALISME

Wat is 'oriëntalisme' precies? Said beschrijft oriëntalisme als de stereotyperende, vervreemdende en essentialiserende houding van het Westen ten opzichte van 'oosterlingen' (met 'het Oosten' wordt in deze context met name aan het islamitische/Arabische Midden-Oosten, Noord-Afrika en Azië gerefereerd). Deze houding werd - en wordt - gevoed door (tekstuele) representatie van het Oosten, waarin visies op 'oosterlingen', hun ras, karakter, geschiedenis, cultuur, tradities en maatschappij is opgetekend.⁴ Dat het Westen een stereotiep, vervreemd

en essentialistisch idee van het Oosten en diens inwoners had, is niet het enige problematische aspect. De 'oosterling', de niet-christelijke, niet-Europeaan, was volgens deze stereotypering ook inferieur ten opzichte van zijn Westerse, Europese tegenpool. Op cultureel, religieus, economisch, militair en moreel vlak liepen 'zij' achter.

In zijn werk richt Said zich voornamelijk op de wereld vanaf de negentiende eeuw, waarin deze negatieve stereotypen werden geëutiliseerd als verantwoording voor de Westerse dominantie in de Oosterse wereld. Zonder er veel aandacht aan te besteden, legt Said echter wel de basis voor het idee dat het oriëntalistische discours al voor het kolonialisme voet aan de grond had gekregen: 'Colonial rule was justified in advance by orientalism, rather than after the fact. Men have always divided the world up into regions having either real or imagined distinction from each other.'⁵

De vraag is of deze vroegmoderne verdeling van de wereld te bestempelen is als 'oriëntalistisch'. In deze discussie heeft ook de Britse historicus Joe Snader zich gemengd.⁶ Snader betoogt dat vroegmoderne, Britse *captivity narratives* een belangrijke schakel vormden in de totstandkoming en versterking van het oriëntalistisch wereldbeeld. Bestaande oriëntalistische visies met betrekking tot de islamitische wereld vormden een ideologisch raamwerk waarin de slavernijverhalen gegoten konden worden. Het resultaat was niet slechts een werk waarin de 'standaard' doemverhalen over de gruwelijke islamitische slavendrijver pasten - het leverde tevens 'crucial illustrations for some of the most prominent Orientalist stereotypes', waarbij de verhalen zelf weer fungeerden als doorgevers en versterkers van het oriëntalistische discours.

Hoe passen de slavernijverhalen van Nederlandse makelij in dit beeld?

Foto: Mounir el-Badri ©

Een van de kerkers in de haven van Salé, Marokko. Bij aankomst in Salé werden (Nederlandse) gevangenen hier vaak opgesloten, in afwachting van hun verplaatsing naar de verblijfplaats van de Sultan.

NEDERLANDERS IN MAROKKO

Nederlands-Marokkaanse relaties gaan terug tot het jaar 1610, waarbij handel en oorlog elkaar voortdurend afwisselden. Een andere, hardnekkige manier waarop Nederlanders met Marokko in aanraking kwamen, was echter de voortdurende tot slaafmaking van vooral Nederlandse zeelieden. Met name de kapers uit Salé speelden daarin een grote rol. Vaak werden gevangen Nederlanders slechts tijdelijk als slaaf gehouden. De Republiek poogde namelijk met man en macht de eigen onderdanen terug te kopen. De *raison d'être* van de Marokkaanse slavernij was dus vooral economisch. In 1672 centraliseerde Moulay Ismaël

(1645-1727) deze slavenhandel. Alle Europese gevangenen werden door de Marokkaanse sultan toegeëigend, en ingezet als handelswaar en diplomatiek pressiemiddel tijdens conflicten.⁷ Christelijke slaven in dienst van de sultan werden voor verschillende werkzaamheden ingezet, waaronder het snijden van marmer en steen, ijzer smeden, en ander constructiewerk. Sommigen werden opgenomen in het hoffelijk bestaan, dicht bij de sultan. Zij vervulden de rol van dokter of zelfs astroloog, zoals Maria ter Meetelen zou doen. In de meeste gevallen was zwaar werk echter de norm, wat voortduurde tot de slaaf werd vrijgekocht door

"VALT IN DE BESCHRIJVINGEN VAN DE NOORD-AFRIKANEN EEN DISCOURS TE ONTDEKKEN DAT DUIDT OP EEN 'CULTUREEL ARCHIEF', WAARUIT HERKENBARE, NEGATIEVE STEREOTYPES NAAR VOREN KOMEN?"

landgenoten, of tot het moment dat de slaaf het leven liet.⁸

JAN CORNELISZ DEKKER & MARIA TER MEETELN: LUIE MOOREN EN EEN 'GROOT TYRAN'

In 1715 raakten de Republiek en Marokko met elkaar in conflict. Een direct resultaat daarvan was dat Jan Cornelisz Dekker op veertienjarige leeftijd ten prooi viel aan Marokkaanse kapers. Hij zou er 28 jaar verblijven. Bij terugkomst vatte Dekker zijn bestaan in Marokko samen in slechts 69 pagina's. Vluchtig worden de gebeurtenissen beschreven, waarbij de auteur weinig laat blijken van zijn – al dan niet oriëntalistische – wereldbeeld. In zijn introductie laat Dekker echter weten wat zijn intentie bij het schrijven van dit verslag is: dit verslag is bedoeld om duidelijk te maken 'wat ellendigheeden die ongelukkige mensen ondergaan moeten, dewelke dat ongeluk treffen van in handen van dese baarbaarsche mensen te vallen'. Even later spreekt 'vrije christenmensch' Dekker wederom over een 'barbaris volk'.⁹ Vrije 'christenmensch' tegenover 'baarbaarsche mensen' – een klassieke tegenstelling die, alhoewel religieus van aard, aan de historische basis van het oriëntalistisch denken ligt.

Na zijn verhaal, waarin Dekker de tragische gebeurtenissen die hem overkwamen beschrijft, volgt een soort antropologische appendix – een 'Verhaal van eenige bijzonderheden van Barbarijen', waarin het algemene karakter van (de mensen van) het land wordt

geschetst. Naast de landbouwpraktijken, en eetgewoontes van de bevolking, en de landschappen, beschrijft Dekker de 'Mooren' zelf op een ondubbelzinnig negatief stereotyperende wijze. Marokkanen, aldus Dekker, 'sijn in't algemeen luy en traeg en hebben geen sin aen 't werken en daerom sijn onder haer veel arme mensen, in't algemeen dieftagtig en seer bedrieglijk in 't stuk van koophandel onder malkander'.¹⁰ Het is een passage die doet denken aan het werk van Lord Cromer, de Britse koloniale bestuurder van Egypte in het begin van de twintigste eeuw. Deze ziet Said als toonbeeld van de oriëntalistische denkwijze: 'Orientals or Arabs are [...] shown to be gullible, "devoid of energy and initiative [...] Orientals are inveterate liars, they are lethargic and suspicious."¹¹ Het zijn kwalificaties die verder gaan dan de eerdergenoemde religieuze tegenstellingen. Los van de aangehangen religie, is het volk in kwestie in essentie inferieur en onbetrouwbaar.

Terwijl Dekker zijn dagen sleet in Marokko, werd in 1731 ook het schip waarop de Amsterdamse 'vrouspersoon' Maria ter Meetelen zich bevond gekaapt. Na aankomst in Salé werd zij naar sultan Moulay Abdallah (1694-1757) in Méknes gebracht. Aan het hof ontpopte zij zich tot lieveling, en ontwikkelde ter Meetelen een innige band met verscheidene sultans. Het hof is dan ook waar het overgrote deel van haar relaas om draait, waardoor expliciete denkbelden over de bevolking nagenoeg uitblijven. Desalniettemin zijn het de sultans, met name Abdallah, die

vanuit een typisch oriëntalistisch oogpunt worden beschreven.

Deze 'groot tyran over syn volk' zou alleen al in zijn eerste twee regeerperiodes 14.000 doden op zijn geweten hebben, terwijl ook het dagelijks ombrengen van een 'dosyn voor zijn vroegkost [ontbijt]' hem niet vreemd was.¹² Historici Laura van den Broek en Maaïke Jacobs beschouwen deze aantijgingen als fictief. Ze zijn volgens hen geschreven 'om het boek interessanter te maken'.¹³ Verder werd dezelfde wreedheid aan zijn vader, Moulay Ismaël, toegeschreven in diverse slavenverhalen. De duizenden

en de eigen persoon (en cultuur) impliciet in een contrasterend, positief daglicht gesteld.

DAMIAAN HUGO STARING EN HENDRIK CORNELIS STEENIS

In 1743 werden Dekker en Ter Meetelen vrijgelaten. De onenigheden tussen de Republiek en Marokko kabbelden echter voort. Om de vijand onder druk te zetten, stuurde de Republiek drie oorlogsschepen naar de Marokkaanse kust. Een van deze schepen, *Huys in 't Bosch*, strandde als gevolg van een storm op de Marokkaanse

"VOORAFGAAND AAN DE PERIODE WAARIN DE EUROPESE MOGENDHEDEN HET GEHELE MIDDEN-OOSTEN ONDERWIERPEN, HAD ZICH AL EEN NEGATIEF EN STEREOTYPEREND DISCOURS GEVESTIGD."

gevangen die hij zou hebben gedood, waren er daadwerkelijk 127 – veel, maar geen duizenden.¹⁴ Zowel Edward Said als Joe Snader benadrukken de functie van het 'Oosterse despoot' stereotype als onderdeel van het oriëntalistisch denken. Beelden van de wrede, despotische moslimheerser ('a petty tyrant, a debased, debauched, and despotic master'), hebben als doel de Christelijke, Europese 'zelf' te karakteriseren als het tegenovergestelde: 'stable, rational and free political subject'.¹⁵

Of Ter Meetelen schreef vanuit een dergelijk motief is moeilijk te achterhalen. Van belang is echter dat zij gebruik maakte van een herkenbaar, negatief stereotype over heersers in Oosterse en islamitische gebieden, hoogstwaarschijnlijk herkenbaar voor veel van haar lezers. Hiermee werden lezers niet alleen vermaakt. Door haar relaas in dit stereotypische *frame* te gieten, werden vooroordelen bevestigd

noordkust. Kapitein Hendrik Cornelis Steenis en scheepsman Damiaan Hugo Staring waren bij betreding van het strand kansloos. Na een snelle overheersing door 'gewapende Mooren', werden zij afgevoerd naar Tetouan om vervolgens een jaar lang in gevangenschap te leven.

Als gevolg van de ontberingen die zij hebben moeten doorstaan, toont met name het relaas van Staring een expliciet oriëntalisme. Een terugkerend thema is 'domheid'. De ondervraging na gevangenneming op het strand bestond uit 'eenige domme Moorse vragen', en ook later worden Staring en de zijnen onderworpen aan 'verschyden domme beuselagtige vragen'.¹⁶ Ook hier spreekt een vergelijking met Lord Cromer's teksten boekdelen: 'Arabs (...) are singularly deficient in the logical faculty. They are often incapable of drawing the most obvious conclusions from any simple premises.'¹⁷

In navolging van Dekker benadrukt Staring dat 'de Mooren leugenagtig zijne', en zij elkaar daarom niet vertrouwen. Zelfs de sultan vertrouwt geen van zijn eigen onderdanen, want 'alle groote dieven zynde'.¹⁸ Over de sultan gesproken, 'zyn barbaarse majestyt', 'zyn beestelykheid', 'het grootste schrikdier dezer eeuw', met zijn 'beestagtig ongeduld', deelde zijn weelde niet met de armoedigste mensen onder zijn bevolking. Een toonbeeld, aldus Staring, 'van den schrokkenden [gierige] aard der Mooren'.¹⁹

Staring doet er nog een schepje bovenop, want aan het einde van zijn relaas bestempelt hij de 'Mooren' als 'sodomitsch'.²⁰ Het legt een nog niet eerdergenoemd oriëntalistisch stereotype bloot: de homoseksuele neigingen van 'oosterlingen'. Al sinds de middeleeuwen werd de islamitische 'ander' gestereotypeerd werd als een soort mens dat – consequent – een van de ergste zondes begaat, het bedrijven van homoseksualiteit. Nabil Matar heeft aangetoond dat ook slavernijverhalen en

ander soort reisverslagen bijdroegen aan dit beeld, zelfs als de reizigers zelf hiervan niets hadden waargenomen: 'Writers about the Muslim world felt they were expected to say something about Muslim sodomy in the same way it was expected of Muslims to be sodomites'.²¹ Staring is hier een uitstekend voorbeeld van, gezien ook in zijn relaas geen eerdere waarneming wat betreft deze 'zonde' gemeld wordt.

Het werk van Steenis is geen verhaal zoals dat van de anderen, maar een collectie brieven die over en weer zijn gestuurd tussen de kapitein en het regerend thuisfront. Vaak waren deze kort en zakelijk, waardoor een echt beeld over Marokko en de lokale bevolking uitblijft. De uitgever, Bernardus Mourik, maakt echter duidelijk dat dit werk bedoeld is om Europeanen bekend te maken met de 'tyrannische moordsche volken'.²²

Opvallend genoeg is Mourik positief tegenover Moulay Abdallah. Zoals eerder benoemd, schilderde Ter Meetelen Abdallah juist af als een moordlustig tiran. Deze twee verhalen zijn dus niet met elkaar te rijmen. Verder is opvallend

Titelplaat van Hendrik Cornelis Steenis, Gedenkwaardige rampspoedige rystocht.

Bayerische Staatsbibliothek Digital

dat Mourik juist Abdallah's vader, Ismaël, negatief omschrijft. Hij zou ronduit 'bloeddorstig' zijn geweest. De beschrijving van Ismaël, die Mourik en Steenis overigens helemaal niet hebben meegemaakt, wordt aangevuld met een visuele dimensie: Ismaël zag er wreed uit, 'geelagtig van kouleur, had dikke lippen en heldere zwarte oogen en kneevels'.²³ We hebben echter gezien dat volgens Piet Boon ook de wandaden van Abdallah's vader, Ismaël, zwaar overtrokken waren. Dat Ter Meetelen en Steenis elkaar zo tegenspreken, en dat Steenis een beeld van Ismaël schetst dat niet strookt met de historische werkelijkheid, is een uitwas van het feit dat te pas en te onpas het type 'Oosterse despoot' werd gebruikt. Een ontwerp, een blauwdruk, dat klaarlag om toegepast te worden in welk verhaal dan ook, op welke sultan dan ook.

EYSSE EYSSES JUNIOR

Van 3 december 1776 tot 29 juli 1777 zat ook Eysse Eysses Junior, kapitein van het schip '*De Vrouwe Geertruy*', vast in Marokko. Eerst in de westelijke kustplaats Larache, waarna hij werd overgebracht naar de toenmalige verblijfplaats van sultan Mohammed III (1710-1790), Marrakech. Waarschijnlijk doordat Eysses, in tegenstelling tot Staring, Dekker en Steenis, niet aan het zware werk werd gezet en met respect werd behandeld, blijven de extreem negatieve uitlatingen uit. Een enkele keer laat de auteur herkenbare, stereotyperende trekjes zien, bijvoorbeeld wanneer hij zich beklaagt over de 'Moorse' manier van het bewaren van vlees: 'Al wat men koopt heeft een byzondere smaak, want het zyn holle yzere schaaltes; en alles word maar bloot daar op gesmeeten: de minste zindelykheid kan by hun geen plaats hebben'.²⁴ Ondanks de goede behandeling door de sultan, weet Eysses spectaculaire verhalen over hem op te rakelen. Deze verhalen lijken zeer op de beschrijvingen van wrede, wispelturige, despotische sultans zoals we

eerder hebben gelezen in verhalen van Ter Meetelen, Staring en Steenis. Eysses heeft van anderen gehoord dat er, vlak voor hijzelf in Marokko was, een man was die de sultan recht in diens gezicht durfde te beschuldigen van onrechtvaardigheid. Het bleek een grove inschattingsfout van de man, want de sultan liet hem meteen 'dwars van een in twee stukken snyden'.²⁵ De vader van deze sultan, Moulay Abdallah, was minstens net zo erg:

'Men heeft ons daar ook verhaald, dat de vader van deezen keizer 40 jaaren oud was toen hy stierf, en dat hy maar zeeven jaar als keizer geregeerd had: hebbenden die zeeven jaar, naar men reekenen kon, van zyn geboorte tot zyn sterfdag, ieder dag eigenhandig zes menschen gedood, buiten de ontelbaare menschen die hy heeft laten dooden: een ieder christen in dat landt, gaf getuigen van de bloedgierigheid van dien keizer'.²⁶

Het is een herkenbaar verhaal: de keizer kan op het moment dat de gevangenen aanwezig zijn niet betrapt worden op dergelijke gruweldaden, maar men hoort dat dezelfde keizer (of zijn voorganger) eerder tirannieke trekken vertoonde, zoals men in Europa niet kent. Ter Meetelen hoorde die verhalen over Moulay Abdallah. Steenis vond Abdallah juist een prima keizer, maar vooral zijn vader, Moulay Ismaël scheen wreed (en lelijk) te zijn. Eysses werd goed behandeld door Mohammed III. Toch gingen er verhalen de ronde, welke door vooringenomen ideeën over de wreedheid van oosterse heersers gretig werden overgenomen.

CONCLUSIE

Ook Nederlandse slavernijverhalen blijken uitstekende bronnen voor historisch onderzoek naar oriëntalisme. Voorafgaand aan de periode waarin de Europese mogendheden het gehele Midden-Oosten onderwierpen, zo laten deze verhalen zien, had zich al een negatief

en stereotyperend discours gevestigd. Dit discours zou in de negentiende eeuw de genoemde onderwerping vervolgens legitimeren. Dom, onbetrouwbaar, wreed, 'soddomitisch', lui, 'schrikkend' en barbaars, zo werd de Marokkaanse bevolking gekenschetst. Bovendien werd de bevolking – vrijwel per definitie – geregeerd door despotische, moordlustige tirannen.

Uiteraard moet in historisch onderzoek als deze in oogschouw worden genomen dat slavernijverhalen werden geschreven in de context van gevangenschap. Een negatieve karakterisering van de gevangennemers is niet verrassend. Het gaat er echter om dat de bovengenoemde auteurs een discours lijken te delen, gebaseerd op vooringenomen standpunten, welke zij op basis van individuele ervaringen en geruchten toepassen op de gehele Marokkaanse bevolking en diens sultans. ■

Mounir el-Badri studeert aan de Universiteit Leiden, waar hij de onderzoeksmaster geschiedenis volgt. Hierbinnen specialiseert hij zich in de Europese geschiedenis tussen 1000-1800.

Noten:

1. Edward Said, *Orientalism* (Londen 1978).
2. Daniel Vitkus, 'Early Modern Orientalism: Representations of Islam in Sixteenth- and Seventeenth-Century Europe', in: David Blanks en Michael Frassetto (eds.), *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe* (Basingstoke 1999), 207-226; David Blanks en Michael Frassetto (eds.), *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe: Perception of Other*, (Basingstoke 1999); Matar, *Islam in Britain*, (Cambridge 1998); Lawrence Danson, 'The Sultan's organ: presents and self-representation in Thomas Dallam's Diary', *Renaissance Studies* 23 (2010) 639-658; Hector Roddan, 'Orientalism is a partisan book': applying Edward Said's insights to Early Modern travel writing', *History Compass* 14 (2016), 168-188.
3. Piet Boon, *Een Westfriese zeeman als slaaf in Barbarije: verslag van de belevenissen van Jan Cornelisz Dekker in Marokko, 1715-1743* (Schoorl 1987); Maria ter Meetelen, *De naukeurige aantekening van de wonderbaare reysbeschrijving en merkwaardige en droevige twaalfjaarige slavernij van myn, Maria ter Meetelen, en gelukkige verlossing van deselve, en myn blyde wederkomst in myn lieve vaderlandt, alles na waarheyten en eygen ondervinding van myn beschreven* (Hoorn 1748); Hendrik Cornelis

Steenis, *Journala wegens de rampspoedige reys-tocht, van de ed: gestrengen heer capiteyn Hendrik Cornelis Steenis ... met het oorlogschip genaamt Het Huys in 't Bosch, gestrand op de Moorsche kust in Afrika, tusschen Ceuta en Kaap Porks, op maandag middag den 20 december 1751. : Als meede een korte beschryvinge van de steeden Tetuan en Fez, de handeling met den Keizer van Marokko, de vreedemaaking met haar hoog moogende, en de elende en behandelinge van 't scheeps volk, &c.* (Amsterdam 1753); Damiaan Hugo Staring, *Relaas van 't geen ons overkomen is, naar het stranden op de Moorse kust van 'slands schip het Huys int Bosch, gecommandeerd by den weledelen gestrengen heer capityn Hendrik Cornelis Steenis, op den 20 december 1751 (175?)*, zoals opgetekend in: A. Staring, *Damiaan Hugo Staring: een zeeman uit de achttiende eeuw 1736-1783* (Zutphen 1948); Eysse Eysses Junior, *Omstandig en waarachtig dagverhaal, capt. Eysse Eysses junior. Gevoerd hebbende het driemast galjoet-schip, genoemd De Vrouw Geertruy, van St. Lucar, naar Amsterdam gedestineerd. Beginnende met deszelfs vertrek van St. Lucar, tot dat hy, op de hoogte van Caap St. Vincent, door een Maroccansch roof-schip genoomen, en te Larache opgebracht wierd, voorts zynelandreizen door Barbaryen, van Larache naar Marocco, oud en nieuw Salee en Mogador, waarin men, buiten de echtste berichten van den tegenwoordigen staat van die Barbaarsche roof-kust, der gesteldheid en levenswyze der inwooneren, voortbrengselen van 't land, en wat den aandacht meer opwekken kan, nog vind, veel byzonderheden wegens den persoon, ommevang en Hofhouding van Ciddy Mahomet, Ben Abdalla* (.....) (Amsterdam 1775).

4. Said, *Orientalism*, 38.

5. Ibidem, 19.

6. Joe Snader, 'The Oriental captivity narrative and early English fiction', in: *Eighteenth-Century Fiction* 9 (1997), 267-298.

7. Abdelkader Benali en Herman Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen 1605-2005* (Amsterdam 2005), 82-86.

8. Matar, 'Introduction: England and Mediterranean captivity, 1577-1704', in: Daniel Vitkus & Nabil Matar, *Piracy, slavery, and redemption: Barbary captivity narratives from Early Modern England* (New York 2001), 1-52, aldaar 5.

9. Boon, *Een Westfriese Zeeman*, 56-57, aldaar 62.

10. Ibidem, 90.

11. Evelyn Baring (Lord Cromer), *Modern Egypt* (New York 1908), zoals geciteerd in: Said, *Orientalism*, 38-39.

12. Ter Meetelen, 'Wonderbaarlyke en merkwaardige gevallen', 268.

13. Laura van den Broek, Gerard van Krieken en Maaïke Jacobs, *Christenslaven: de slavernij-ervaringen van Cornelis Stout in Algiers (1678-1680) en Maria ter Meetelen (1731-1743)* (Zutphen 2006), 79.

14. Boon, *Een West-Friese Zeeman*, 19-22.

15. Said, *Orientalism*, 32, 102; Snader, 'The Oriental captivity narrative', 273-277.

16. Staring, *Een zeeman uit de achttiende eeuw*, 130, 145.

17. Cromer, *Modern Egypt*, 2.

18. Staring, *Een zeeman uit de achttiende eeuw*, 148, 152.

19. Ibidem, 142, 151, 170, 135, 143.

20. Ibidem, 172-173.

21. Nabil Matar, *Turks, Moors and Englishmen in the Age of Discovery* (New York 1999), 113-116.

22. Steenis, *Journala wegens de rampspoedige reys-tocht, Voorreden aan den lezer*.

23. Ibidem, 5.

24. Eysess Junior, *Omstandig en waarachtig dagverhaal*, 27.

25. Ibidem, 20.

26. Ibidem, 21.

"EEN TECHNISCHE GESCHIEDENIS"

INTERVIEW MET JOHAN SCHOT

‘We leven nu in een tijd waarin het noodzakelijk is dat historici juist bijdragen aan het vormen van de maatschappij’ meent de historicus Johan Schot. Schot is als onderzoeker vooral actief op het gebied van technologische ontwikkeling en verduurzaming. In dit interview vertelt hij meer over hoe interdisciplinariteit en beleidsvorming samengaan.

Eva Nicole Pool en Veerle Veerbeek

Johan Schot is geboren in 1961 in Ridderkerk. Zijn ouderlijk gezin werd gekenmerkt door enerzijds twee broers en een vader die technici waren, en anderzijds door twee zusjes die in de expressieve kunst en sociale hoek zaten. Schot zelf zat daar tussenin en verenigde beide kanten. Nadat hij zijn middelbare schooldiploma had gehaald, ging hij Maatschappijgeschiedenis studeren, dit was toen nog een track binnen de opleiding Geschiedenis. ‘Ik had heel veel interesse in de geschiedenis, omdat het je laat reizen door de tijd. Maatschappijgeschiedenis vond ik een erg interessante opleiding omdat het zo interdisciplinair was. Je kreeg les in geschiedenis, maar het was eigenlijk een algemene sociale wetenschappen opleiding met accent op geschiedenis.’ Wat Schot juist interesseerde was dat er veel aandacht werd besteed aan de lange termijn, wat de geschiedenis had betekend voor de hedendaagse maatschappij. ‘Daar

leerde ik de veronderstelling dat alle geschiedenis over het heden gaat. De vragen die je stelt aan het verleden en hoe je daar mee omgaat, vertellen je iets over het heden.’

INTERDISCIPLINAIRE OPLEIDINGEN AAN DE UNIVERSITEIT

Schot betoogt dat hij dingen zou willen veranderen aan het Nederlandse onderwijssysteem. ‘Ik vind dat de universiteit zou moeten veranderen. Je hebt nu opleidingen die verankerd zijn in disciplines, en die disciplines weer verdeeld over faculteiten. Ik denk dat de disciplines probleemgericht moeten zijn, dat je dus zegt: we hebben een faculteit nodig voor klimaatverandering, we hebben een faculteit nodig voor ongelijkheid. En dan heb je disciplines die daar, inclusief de historische disciplines, een bijdrage aan kunnen leveren.’ Daarmee bedoelt Schot overigens niet dat disciplines niet belangrijk zijn. Deze heb je nodig als voedingsbodem voor interdisciplinair

Johan Schot

samenwerken. Ook binnen de opleiding Geschiedenis zou Schot dingen willen veranderen. 'De opleiding geschiedenis zou moeten bestaan uit allerlei momenten waarop je kan verbreden en waar je leert probleemgericht te werken, gezamenlijk, met studenten van andere faculteiten. Daarnaast heb je je eigen verdiepingen, je eigen vakgebied, omdat je je eigen bijdrage aan die probleemoplossing moet kunnen articuleren en ontwikkelen.'

Schot was rond zijn master-scriptie met name geïnteresseerd in algemene theoretisch-filosofische dilemma's en vraagstukken over menselijke vrijheid. 'Ik vond het heel

interessant om na te denken over vragen zoals: is de mens vrij om te kiezen? Maakt de mens zelf geschiedenis? En in hoeverre maakt het uit welke keuzes een individu maakt voor de loop van de geschiedenis? Stel dat er een gasfabriek wordt opgericht in Zierikzee en dat een enkel persoon hiervan de aanjager is. Heeft deze persoon dan de geschiedenis van Zierikzee gevormd of de gasmaatschappij, of was de gasmaatschappij er toch wel gekomen, ook zonder dit individu? Ik koos voor het thema techniek omdat juist daarover vaak wordt gezegd dat de mens zich moet aanpassen aan de technische ontwikkeling. Ik heb kunnen laten zien

"IK HAD HEEL VEEL INTERESSE IN DE GESCHIEDENIS, OMDAT HET JE LAAT REIZEN DOOR DE TIJD."

dat het omgekeerd is. Mensen maken de techniek. We hebben een keuze.'

Tijdens zijn opleidingen leerde Schot het belang van wat historici bijdragen aan het vormen van de maatschappij. 'Geschiedenis is na de Tweede Wereldoorlog enorm geprofessionaliseerd, omdat historici lessen gingen trekken uit de Eerste en Tweede wereldoorlog. We zijn toen 'deconstructivistisch' geworden, werden kritisch over het dienen van een politieke stroming, en gingen mythes afbreken. Het doel was om onafhankelijk te worden en op een professionele manier geschiedenis te bedrijven. En ik denk dat we nu in een tijd leven waarin het noodzakelijk is dat historici juist bijdragen aan het vormen van de maatschappij.' Het idee over bijdragen van historici aan de maatschappij heeft Schot dan ook geïnspireerd dit in de praktijk te brengen. Na zijn studie heeft Schot zes jaar bij TNO gewerkt als consultant. Daar heeft hij onder andere bijgedragen aan het wetenschap- en technologiebeleid. Ook heeft hij gewerkt aan ideeën over hoe de maatschappij beter kan omgaan met technologische ontwikkelingen. Hij was secretaris van een werkgroep van de overheid die zich bezig hield met de oprichting van wat nu het Rathenau Instituut heet: een instituut dat het parlement adviseert over wetenschap en technologiebeleid.

TECHNOCRATIE

Recentelijk heeft Schot kunnen zien dat de COVID-19 crisis en de maatregelen die daarvoor genomen zijn, invloed

hebben op de relatie tussen technocratie en democratie. 'Je hebt te maken met besluitvorming en daarin moeten keuzes gemaakt worden. De vraag is dan, wie maakt die keuzes? Hoe zorg je ervoor dat het transparant is en dat iedereen mee kan doen? En dan vraag je je natuurlijk ook af: wie heeft eigenlijk expertise? In deze crisis richt iedereen zich op de virologen omdat we vinden dat zij de meest gepaste expertise hebben om uitspraken te kunnen doen over deze situatie. Dat zie je ook terug in de samenstelling van het Outbreak Management Team. Virologen bieden echter slechts een beperkte visie. Dit zou bij uitstek een situatie kunnen zijn waar historici zinvolle bijdragen kunnen leveren, omdat zij veel weten over hoe pandemieën in het verleden hebben gewerkt. Het lijkt mij dus nuttig om een medisch historicus in het Outbreak Management Team te hebben.' Deze crisis is naast een medisch probleem ook een sociaal-economisch probleem. 'Als je goed met de corona-crisis wil omgaan, moet je verschillende vormen van expertise gebruiken en nadenken over hoe je die expertise betreft bij beleidsvorming. Nu zegt Rutte: wij volgen het advies van de experts. Daar is ontzettend weinig transparantie over, dus we kunnen niet afwegen of het wij als burger het er mee eens zijn. Het is in feite een vrij autoritair systeem. Experts blijven beslissen en Rutte volgt hen.'

Schot betoogt niet dat we deze experts niet nodig hebben. 'Nee, experts heb je nodig en technocratie als in delegatie naar experts, heeft goede kanten

want hun kennis is noodzakelijk en heeft een eigen bijdrage te leveren. Alleen is de vraag hoe je de relatie opbouwt tussen de kennis van experts en de besluitvorming. De huidige manier waarop we dit doen is ontwikkeld in de twintigste eeuw en die is niet meer accuraat of geschikt voor alle problemen van de eenentwintigste eeuw. Problemen zoals de klimaatcrisis, de biodiversiteit crisis, de plastic crisis, de ongelijkheids crisis hebben allemaal interdisciplinaire kennis nodig om een compleet beeld te genereren. Daarnaast hebben deze problemen ook een transdisciplinair platform nodig, waarin wordt samengewerkt met andere sectoren in de maatschappij, waaronder de burgers.

IN HET THEATER

Afgelopen april zou Schot samen met hoogleraar Beatrice de Graaf een lezing geven in Tivolvredenburg. In deze lezing zouden Schot en De Graaf je meenemen op een fascinerende reis door de geschiedenis van Europa van 1800 tot nu. Aan de hand van indrukwekkend beeld-, en geluidsmateriaal zouden zij cruciale momenten bespreken die Europa hebben gevormd. Samen laten zij het samenspel van de technocratische en politieke integratie van Europa zien en beantwoorden zij vragen als 'hoe zijn we hier beland? En, wat is de juiste weg vooruit? De voorstelling is verplaatst naar 7 december 2020 (kaarten kosten €12,50). ■

**"PROBLEMEN
ZOALS DE
KLIMAATCRISIS,
DE
BIODIVERSITEIT
CRISIS, DE
PLASTIC CRISIS
EN DE ONGELIJK-
HEIDCRISIS
HEBBEN INTER-
DISCIPLINAIRE
KENNIS NODIG."**

DE LAATSTE SLAG VAN EUROPA

O*pstand van de Georgiërs* is een recent uitgekomen historisch werk van de Amerikaanse historicus Eric Lee. Het boek beschrijft de gebeurtenissen die op Texel plaatsvonden in de periode april-mei 1945. Eén van de vele Georgische gevechtseenheden die door het Duitse leger als garnizoenstroepen gebruikt werden kwam in opstand tegen het Derde Rijk. In de eerste nacht slaagden de rebellen erin om honderden Duitsers in hun slaap te doden, maar in de weken daarna werden ze meer en meer in het nauw gedreven door vijandige versterkingen. Er sneuvelden

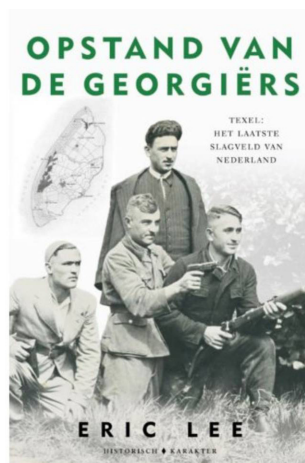
aan beide kanten honderden soldaten en ook de Nederlandse burgerbevolking werd niet gespaard. Het meer dan tweehonderd pagina's tellende boek van Lee beschrijft niet alleen de initiële aanval van de Georgische soldaten, maar ook de achtergrond van dit laatste gevecht in Europa van de Tweede Wereldoorlog.

Lee neemt ruim de tijd om een historische context te schetsen. Zo beschrijft hij uitgebreid de geschiedenis van Georgië en haar relaties met Duitsland. Georgië, dat in 1918 onafhankelijk werd van het Russische rijk, is in de korte periode van haar Eerste Republiek een protectoraat van Duitsland geweest. Ook de nogal turbulente relatie tussen Georgië en

Rusland wordt beschreven, al zou Lee meer in detail kunnen gaan over Stalin zijn anti nationalistische beleid en de meekomende onderdrukking van Georgië. De beste hoofdstukken gaan over de achtergrond van de Georgische soldaten zelf. Lee geeft een goed beeld van hoe de meesten van hen als uitgehongerde en mishandelde krijgsgevangenen eigenlijk geen andere keuze hadden dan zich aan te sluiten bij de Duitsers. Ook plaatst hij de opstand op Texel in een breder kader door zijn beschrijvingen van Georgiërs die in Frankrijk meerdere malen het vuur openden op hun Duitse bondgenoten.

De opstand op Texel is door de jaren heen telkens weer controversieel gebleken. Door de communistische achtergrond van veel Georgische opstandelingen (en van de Nederlandse verzetsstrijders die hen hielpen) werd de jaarlijkse herdenking altijd met argusogen bekeken door de Nederlandse autoriteiten. Ook na de val van de val van de Berlijnse muur bleef de opstand controversieel. Nog steeds zijn er veel Texelaren die van mening zijn dat de Georgiërs alleen in opstand zijn gekomen om hun eigen hachje te redden. Hun verzet zou louter voort zijn gekomen uit een angst voor vervolging na hun repatriëring. De vele burgerslachtoffers die op Texel vielen hadden voorkomen kunnen worden. In *Opstand van de Georgiërs* gebruikt Lee niet alleen de meer traditionele bronnen, maar ook zaken als monumenten en speelfilms, zodat de lezer tevens een helder beeld krijgt over hoe de herinneringen aan de opstand zich door de jaren heen ontwikkelt hebben. Echter slaagt Lee er, misschien door teveel mensen te behandelen, niet geheel in om individuele actoren tot leven te laten komen.

De kracht van het boek wordt enigszins gedempt door de Nederlandse vertaling, die erg housterig is. Termen als “ampel bewijs” en “wagonladingen” lijken direct vanuit het Engels vertaald en lezen een beetje vreemd. Nog

Eric Lee, *Opstand van de Georgiërs*. Texel: Het Laatste Slagveld van Europa, Karakters Uitgevers B.V., 2020; ISBN 978 90 452 1818 2; Kindle Editie; 240 pagina's; €12,99.

problematischer is de uitspraak dat Russische soldaten “stierven als ratten” in concentratiekampen. Gezien de gebruikte terminologie van de organisatoren (die hun slachtoffers systematisch met ratten vergeleken) van deze gruwelijke misdaden is dit op zijn zacht gezegd een onhandige opmerking.

Opstand van de Georgiërs is, naar mijn mening, een sterk boek dat er in slaagt om een goed licht te werpen op een interessant, en controversieel, stuk Nederlandse- en Europese geschiedenis. Het is compact, overzichtelijk, uitgebreid en heeft een prettig leestempo. Wel zou ik aanraden om een Engelstalige versie te bemachtigen. ■

Pepijn Boumans is een master-student Political Culture and National Identities aan de Universiteit Leiden. Zijn focus ligt op moderne Russische- en Sovjetgeschiedenis.

EEN VERZAMELING VAN VROUWEN

In 2013 kwam van de hand van Els Kloek een historisch werk van enorme omvang: *1001 vrouwen*. Het boek bestond uit korte biografieën van 1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis die veelal in de vergetelheid zijn geraakt. Dit werk werd bij zowel

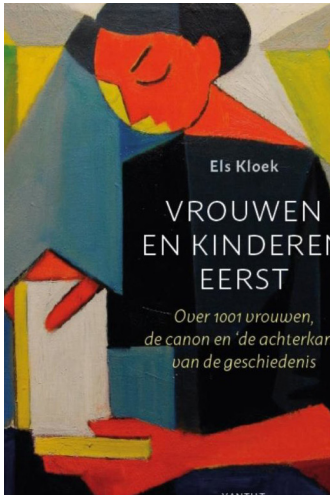
historici als bij het grote publiek met veel enthousiasme ontvangen. Bij een grootschalig project als dit is niet alleen het eindresultaat, maar ook dat wat er achter de schermen gebeurt van groot belang. Daarom is het juist zo jammer dat de weg naar het eindresultaat vaak onbesproken blijft.

Met *Vrouwen en kinderen eerst* brengt

Kloek hier verandering in. Wat komt er kijken bij het schrijven van zo een omvangrijk werk? Welke hindernissen kom je tegen en, het moeilijkste van alles, wat laat je weg uit het boek? Het idee van het project was 1001 vrouwen, niet een paar meer en niet een paar minder. Dit betekent: keuzes maken. Hoe doe je dit wanneer er over alle vrouwen die je tegenkomt in je onderzoek wel iets interessants te melden is? Op dit soort vragen probeert Kloek in dit nieuwe, kleinere werk antwoord te geven. Aan de hand van veertig eerder geschreven korte werken, waaronder columns, essays en lezingen neemt ze je mee langs hoogte- en dieptepunten, twijfels en discussies.

Zo schrijft ze iets over de moeilijkheid om de vrouwen te categoriseren. Veel vrouwen zijn bijvoorbeeld niet alleen te classificeren als 'brieffschrijfster', maar ook als 'dichteres', 'ongetrouwde vrouw' of 'kinderloos'. Hoe kun je hen nu het beste indelen? Maar ook de vraag of het 'versimpelen' van geschiedenis nuttig of juist onnodig is. Het vormen van de canon van de geschiedenis van Nederland, een manier om geschiedenis leuker, maar vooral ook toegankelijker voor basisschoolkinderen te maken is een voorbeeld van een onderwerp van discussie dat vaak in haar teksten terugkomt. Kloek heeft meegewerkt aan deze canon en steekt het belang dat zij hierin ziet niet onder stoelen of banken: 'Het gaat om het delen van kennis, ook met niet-historici, over de omgeving waarin wij met zijn allen wonen, zodat iedereen mee kan praten.'

Behalve de discussiepunten, het belang van goed geschiedenisonderwijs, problemen bij een onderzoek en keuzestress bij het vrouwenlexicon staat haar boodschap ook in dit boek weer als een paal boven water: onbekende vrouwen uit alle lagen van de samenleving verdienen een plek in onze geschiedenis én we kunnen veel van ze leren. Mensen die het boek ter hand nemen om meer

Els Kloek, Vrouwen en kinderen eerst. Over 1001 vrouwen, de canon en 'de achterkant' van de geschiedenis. Uitgeverij VanTilt, 2019; ISBN 978 94 6004 454 0; Paperback; 160

over deze specifieke vrouwen te weten te komen, grijpen mis. Dat is niet waar dit boek voor geschreven is. Het is het proces en het belang van historisch onderzoek doen dat centraal staat. Daarbij wordt ook veel ruimte besteed aan ethische problemen en vraagstukken waar een historica mee te maken krijgt en hoe je jezelf hiermee zo min mogelijk in de vingers snijdt.

Toch zijn er ook korte stukken die wél puur historisch zijn. Zo zijn er een aantal (écht korte) biografieën van vrouwen te lezen die het lexicon nét niet gehaald hebben, maar ook de rol van de huisvrouw in de vroegmoderne tijd en het ontstaan van achternamen krijgen aandacht. Deze afwisseling tussen historische en praktijkgerichte hoofdstukken zorgt ervoor dat het boek vlot en makkelijk leest, terwijl er wel heel veel informatie wordt gegeven. Wat tegelijkertijd jammer is, is dat de 'hoofdstukken' zó kort zijn dat er diepgang en structuur mist. Het boek

krijgt hierdoor een vluchtige ondertoon. Een nadeel daarbij is dat de titel en de flaptekst het idee geven dat dit werk voornamelijk gaat over hoe *1001 vrouwen* ontstaan is. Natuurlijk, in theorie is dat ook zo, maar het boek heeft eigenlijk een veel algemenere insteek. Het doen van onderzoek, ethische kwesties en discussies binnen de vakgroep voeren de boventoon, en daartussen verweven zit continu het belang van vrouwengeschiedenis én het ontstaan van *1001 vrouwen*.

Al met al is het boek interessant en zeer prettig om te lezen. Hoewel het niet perse nieuwe inzichten geeft voor historici of geïnteresseerden in vrouwengeschiedenis, roept het wel op even stil te staan bij bepaalde discussies en vraagstukken in onze geschiedschrijving. Onze geschiedenis moet eigenlijk continu worden aangepast en het is aan ons historici om hiervoor te zorgen, is haar boodschap. Voor alle mensen die het moeilijk vinden om antwoord te geven op de vraag: wat doet een historicus nu precies? Geef als antwoord dit boek. ■

Tinka de Haan volgt de bachelor geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Zij is geïnteresseerd in vrouwengeschiedenis, vooral in vroegmodern Nederland. Ook maakt ze deel uit van de Skript-redactie, waarbinnen ze verantwoordelijk is voor de Social-Media en evenementen.

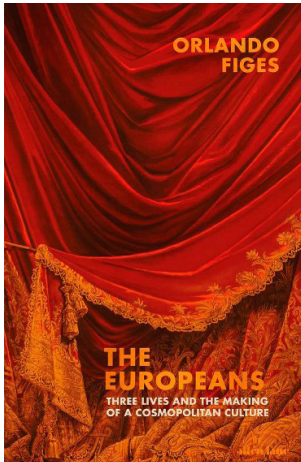
DE GEBOORTE VAN EEN EUROPESE CULTUUR?

In dit boek stelt de Britse historicus Orlando Figes dat de negentiende eeuw getuige was van de geboorte van een pan-Europese cultuur met een canon van artistieke werken, dat tot op de dag van vandaag geldt als de basis van de Europese hoogcultuur. De vorming van deze cultuur was volgens Figes het gevolg van nieuwe technologische ontwikkelingen die het mogelijke maakten dat artistieke werken door een breed publiek op een grote schaal werden geconsumeerd. De aanleg van spoorwegen, de verbetering van communicatiemiddelen en nieuwe manieren om kunstwerken te reproduceren, zorgden ervoor dat rond 1900 'the same books were being read across the Continent, the same paintings reproduced, the same music played at home or heard at concert halls, and the same operas performed in all the major theaters of Europe.' (p.4)

Figes illustreert de totstandkoming van deze 'Europese cultuur' aan de hand van de biografieën van drie personen die gedurende de negentiende eeuw het hart vormden van de Europese culturele

elite. De operazangeres en componiste Pauline Viardot (1821-1910), haar man Louis Viardot (1800-1883), journalist, schrijver, politicus, kunstcriticus en verzamelaar, en de Russische schrijver Ivan Toergenev (1818-1883), met wie Pauline een lange intieme vriendschap had en die een groot deel van zijn leven bij de Viardots in huis woonde. Als 'cultural intermediaries' droegen de Viardots en Toergenev bij aan de vorming van een Europese cultuur. Ze vertaalden werken uit talen die voorheen niet werden gelezen en werkten samen met musici, kunstenaars en schrijvers afkomstig uit heel Europa. Hun salon was een forum waar artistiek negentiende-eeuws Europa bijeenkwam en ideeën uitwisselde. Frédéric Chopin, Victor Hugo, Emile Zola, Charles Dickens, Fjodor Dostoevski en Richard Wagner kwamen regelmatig bij de Viardots over de vloer. De Viardots en Toergenev waren constant op reis tussen de hoofdsteden van Europa. Voor Figes belichamen ze de nieuwe kosmopolitische Europese elite: op maandag naar de opera in Parijs, om in het weekend te flaneren op de Nevski Prospekt.

In het betoeg van Figes staat de relatie tussen de markt en de kunstwereld centraal. Hij laat zien hoe nieuwe manieren van industriële reproductie boeken, muziekstukken en kunstwerken goedkoper maakten. Deze kostendaling werd gespiegeld door sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen die de vraag naar artistieke werken

Orlando Figes, *The Europeans, three lives and the making of a cosmopolitan culture*. Metropolitan Books, 2019; ISBN: 9781627792141; Hardcover: 562 pagina's; €36,00.

drastisch deed toenemen. De opkomende welvarende professionele middenklasse was een grote afzetmarkt voor kunstenaars, die hun werken zagen hangen boven de schoorstenen van beurshandelaren en notarissen. Goedkope piano's vulden de woonkamers van menig respectabel huishouden, waar 's avonds de bekendste stukken van Wagner of Meyerbeer op werden gespeeld. De snelgroeiende groep geletterden in de arbeidersklassen kon door de massale schaal van de drukoplagen profiteren van de populairste werken. Door deze enorme groei van de vraag naar artistieke werken, konden musici, schrijvers en schilders ineens een hoop geld verdienen. Er werd geschreven en geschilderd in overeenstemming met de wensen van de markt.

In deze commercialiserende kunstwereld moesten artiesten zich ook bekwamen als verkopers, vertegenwoordigers en beschermers van hun intellectueel eigendom. Pauline Viardot wist samen met haar man gebruik te maken van de nieuwe technologieën van haar tijd om haar talenten te verkopen aan

een breder publiek. Goedkope reproductie werkte echter ook plagiaat en piraterij van artistieke werken in de hand. Figes laat zien hoe in de loop van de negentiende eeuw schrijvers als Toergenjev en Victor Hugo zich inzetten om op internationaal niveau afspraken te maken die het intellectueel eigendom beter moesten waarborgen.

Voor Figes, die na het Brexit referendum de Duitse nationaliteit aannam, dienen de kosmopolitische levens van de Viardots en Toergenjev en het internationale milieu waarin zij zich voortbewogen als een 'reminder of the unifying force of European civilization' (p.522). Figes laat zien dat er in de negentiende eeuw genoeg uitdagingen waren die een cultureel eenwordingsproces bemoeilijkten. Hij laat zien hoe de kosmopolitische wereld van Toergenjev en Pauline Viardot in toenemende mate onder druk kwam te staan van de opkomst van het nationalisme. De Frans-Pruisische oorlog van 1870-71 zorgde ervoor dat de Viardots moesten uitwijken naar Londen om te ontsnappen aan nationalistisch geweld. Toch waren 'national sentiment and cosmopolitanism', volgens Figes, 'complementary' en vormde het nationalisme slechts een frequent terugkerend, maar makkelijk te overwinnen obstakel.

Figes schets in *The Europeans* een treffend tijdsbeeld van een wereld in transitie. Hij laat zien hoe Ivan Toergenjev en de Viardots in deze veranderende wereld bijdroegen aan de vorming van een pan-Europese cultuur. Erudiet en vlot geschreven is dit boek een echte aanrader. ■

Julius van der Poel studeert geschiedenis en Russisch aan de Universiteit Leiden. Hij is geïnteresseerd in staatsvorming en kapitaalmarkten in de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd.

"I HEAR THE DRUMS ECHOING TONIGHT"

Zo begint het welbekende 'Africa' van de band Toto, een hit uitgebracht in de jaren tachtig van de twintigste eeuw. De jaren van Thatcher, Keith Haring, Stars Wars en Indiana Jones, maar ook de tijd waarin de

schrijfster Alisson Ochs als tiener de voor en nadelen ontdekt van het jong zijn. Een periode waarin zij te maken krijgt met verliefdheid, pesterijen, vriendschappen, een eerste seksuele ervaring en een nieuwe kapsel. Alisson Ochs groeit op in het Amerikaanse Utah, als één van elf kinderen, in een Mormoons huishouden.

Als sociaal werker en educatieconsultant combineert zij de ervaringen van haar jeugd, maar ook de ervaringen die zij op de werkvloer heeft opgedaan in *Would I Have Sexted Back in the 80s?* In dit boek schrijft zij deels over haar jeugd, om vervolgens advies te geven aan de ouders van nu. Ochs neemt je mee naar de late jaren tachtig en de jaren negentig, het tijdperk van na de seksuele revolutie, naar een tijd zonder mobiele telefoons en naar een tijd waarin het aantal 'likes' op sociale media nog geen reden tot hoofdpijn was. Hoe was het om verliefd te zijn in de jaren tachtig? Met welke middelen kon je, als tiener, jezelf onderscheiden van de rest? Klopt het beeld van een veranderende jeugd, een

jeugd die nu, volgens sommigen, meer de grenzen opzoekt dan voorheen?

Historici schrijven al lange tijd over en doen onderzoek naar de zogenaamde 'digital teens' en hoe de opvoeding hiervan op sommige momenten complex kan zijn. Door het boek te lezen krijg je handvatten voor het opvoeden van deze zogeheten digital teens, maar krijg je tegelijkertijd ook een inkijkje in het leven van een tiener van de jaren tachtig. Een tijd waarover veel historici geschreven hebben. Het was een tijd waarin het steeds normaler was om 'premarital sex' te bedrijven, een tijd waarin aids de schaduwzijde hiervan vormde, een tijd waarin porno en zelfbevrediging geleidelijk geaccepteerd werden en waarin homoseksualiteit en travestie langzamerhand in een ander, meer acceptabel licht werden gezien.

Alisson Ochs, *Would I Have Sexted Back in the 80s? A Modern Guide to Parenting Digital Teens, Derived from Lessons of the Past*. Amsterdam University Press, 2019; ISBN 978 94 6372 191 2; Paperback; 116 pagina's; €12,95.

Vanaf de jaren zestig vindt er een seksuele revolutie plaats, die tot ver in de jaren tachtig gevolgen heeft. Zo wordt in de jaren zeventig 'seks voor de lol' geïntroduceerd en zijn producten als condooms en de anticonceptiepil makkelijker te verkrijgen dan voorheen. Veranderingen waar men nu en in de jaren tachtig de vruchten van plukt. In de hoofdstukken die betrekking hebben tot deze onderwerpen, schrijft Ochs dan ook niet met afschuw over porno en seksuele spanningen. Toch laat zij veel onderwerpen onderbelicht. Onderwerpen als homoseksualiteit, zelfbevrediging en travestie ontbreken. Terwijl juist dit zaken zijn waarmee tieners te maken krijgen. Het was interessant geweest om te lezen hoe men in de jaren tachtig aankeek tegen homoseksualiteit, zelfbevrediging of travestie om hier vervolgens lessen uit te trekken.

De andere hoofdstukken voldoen aan de belofte die Ochs eerder in het

boek aan haar lezers doet: 'It will make you smile'. Lezend over hoe de jongere Alisson zich uren zoet hield met pacman; dat wanneer pacman aan de kant werd gelegd de barbies tevoorschijn kwamen; hoe ze verliefd werd op een jongen in een *letterman jacket*; hoe ze uren aan de, let op, vaste, telefoon kon hangen met een vriendin enkel en alleen om te praten over 'did you see what Emma was wearing?'; hoe tijdschriften een belangrijke rol speelden: zo haalde ze eens stiekem, met vriendinnen een *Playgirl* en vermaakte haar oudere broers zich veelal met het vooral op komedie gericht *MAD magazine*, zorgt dit voor een heerlijk nostalgisch gevoel. Daarnaast is het een waardevolle les om te beseffen dat, ondanks de snel veranderende wereld, sommige dingen hetzelfde blijven.

Je verdiepen in de jaren tachtig, vanuit het perspectief van een tiener, is interessant en op sommige vlakken verrassend. Door de term 'digital teens' te gebruiken, wordt er een illusie geschapen van een tiener die compleet verschilt van de tiener die opgroeit in de jaren tachtig. Het feit dat de tieners van nu toegang hebben tot verschillende sociale media en hun vrije tijd grotendeels online besteden, zou zorgen voor een verandering in gedrag. Sexting zou het belangrijkste voorbeeld hiervan zijn. Door in *Would I Have Sexted Back in the 80s?* een groot gedeelte van haar jeugd te beschrijven en parallellen te trekken met de jeugd van nu, spreekt Ochs dit beeld tegen. De omgeving en middelen zijn wellicht veranderd, maar 'the desire for romance, connection, first love, and the fear of being embarrassed', zijn hetzelfde gebleven (p14). ■

Vanja Verbrugge is bachelor student geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Russische geschiedenis fascineert haar het meest. In haar vrije tijd kijkt ze graag documentaires, wandelt ze met lekker weer door de Hortus Botanicus en spreekt ze graag met vrienden af.

DOCUMENTAIRE ONCE THE DUST SETTLES

Vorig jaar werd de HBO miniserie Chernobyl een enorme hit. In slechts vier afleveringen wisten de makers op indrukwekkende wijze de kernramp die plaatsvond in Tsjernobyl te 1986 in beeld te brengen. Zoals het succes van deze serie laat zien is de ramp allesbehalve verdwenen uit het geheugen. In Oekraïne zelf is het echter nog steeds de vraag op welke manier de ramp een plekje in de geschiedenis krijgt. De 2DOC *Once the Dust Settles* laat op prachtige wijze zien dat toerisme een grote rol hierin speelt. De documentaire focust zich op drie rampplekken: Tsjernobyl, het Italiaanse stadje Amatrice dat in 2016 werd getroffen door een aardbeving, en Aleppo, de Syrische stad die grotendeels in puin ligt door de burgeroorlog.

In Tsjernobyl zien we hoe in de stad, die jaren potdicht zat door stralingsgevaar, langzaam het toerisme op gang komt. De lege straten en speeltuinen van de archiefbeelden maken plaats voor een Tsjernobyl waar kleine busjes een handjevol toeristen afzet op de pleinen van het stadje. In winkeltjes kan je Tsjernobyl-merchandise kopen: truien en mokken met het gevaar-symbool voor radioactieve straling er op. De toeristen lijken zich niet druk te maken. Bij verschillende objecten houden de tourguides een stralingsmeter. Het apparaat begint harder te klikken naarmate het dichterbij het object komt. De toeristen doen een stapje naar voren, maken nog een foto.

Hoewel het soms obsceen lijkt, zit er ook een andere kant aan het beginnende toerisme in Tsjernobyl. In de documentaire volgen we Andrej, een man die tijdens de ramp werkzaam was op de kerncentrale.

Hij overleefde als één van de weinigen de stralingsziekte in de weken na de explosie. Het is duidelijk dat hij nog worstelt met zijn verleden. Maar hij probeert de gebeurtenis een plekje te geven door toeristen te vertellen over de rampzalige dag. Tijdens één van de tours leest hij voor uit het geheimhoudingsdocument dat hij heeft getekend na de ramp. Maar de Sovjet-Unie en de KGB bestaan niet meer, zegt hij, dus hij kan alles vertellen wat hij wil, en hij ziet het als zijn taak om dat ook te doen.

Het toerisme betekent voor Andrej dat toekomstige generaties lessen kunnen trekken uit het verleden. In Aleppo en in Amatrice betekent toerisme vooral hoop voor een nieuwe toekomst. In beide plaatsen was het toerisme bloeiend voordat de rampen plaatsvonden. Inmiddels worden met de stenen uit de puinhopen weer nieuwe gebouwen gebouwd. Gina, een Syrische vrouw die is opgegroeid in Aleppo en inmiddels werkzaam is als tourguide, herinnert zich nog levendig hoe het was om in Aleppo te zijn tijdens de zwaarste bombardementen. Het kopen van een bosje peterselie in het winkeltje om de hoek kon zomaar je dood betekenen. Inmiddels kan je weer veilig over de markten lopen. Met tranen in haar ogen laat ze de eerste toeristen de eeuwenoude soek zien, een beroemde markthal die vroeger een belangrijke toeristische trekpleister was. Nu zijn het slechts ruïnes. Maar er is hoop. Ze was architect, vertelt ze, en als architect ziet ze dat de schade ernstig is, maar dat het ook hersteld kan worden.

Once the Dust Settles is te zien op NPO Start.

MELLE KOLETZKI

On 26 April 1935 the historical drama film *Das Mädchen Johanna* (Joan of Arc) premiered in Berlin. The movie was of top-notch production, starring many famous actors. It stood out because its protagonist was a heroic female character and her antagonist a devious male figure. And, more importantly, because it translated a traditional French story for a German audience. The story was adapted to fit within the National Socialist framework. Therefore it underlined the myth that Nazi Germany was the heir to Europe and all of its culture. As for many German films at that time, it is also to be understood as a moral guide for men and especially women. It taught women that they should be assertive, but only within the boundaries set by a predominantly male-oriented National Socialist society. The film also showed what was to be perceived as good and bad leadership.

MIRIAM VAN DER VEEN

During the Second World War, *Bureau Inlichtingen* (BI) gathered intelligence about the political, economic and military situation in the occupied Netherlands. BI passed this information to the Dutch government in exile. During this process, intelligence had to pass through levels of information filters. At one of the levels, BI chose what information would be sent to the government and what not. From this study it can be concluded that on all subjects except for the situation of Jewish people, BI gave a representative overview of the developments in the occupied Netherlands. The reason for this silence about the persecution of Jews, despite BI gathering multiple clear reports on this subject, remains unclear. The findings of this study add to the discussion among historians about when the allied governments knew about the mass murder taking place in the Nazi concentration camps.

MOUNIR EL-BADRI

Since its inception in 1978, Edward Said's *Orientalism* has continued to play a pivotal role in historiographical debates. One hotly contested issue is the question of whether one can speak of 'Orientalist' modes of thinking before the dawn of the age of modern imperialism in the nineteenth century. This article analyses five Dutch captivity narratives from the eighteenth century, set in Morocco. It questions in how far Dutch captives made use of typical Orientalist and essentialist tropes when describing their land of captivity. Basic features of the Orientalist framework, such as "stupidity", "unreliability", "laziness", and "despotism" come to the fore. These features provide a solid basis to argue that, even before the age of modern imperialism, a comparable discourse surrounding the Eastern, Islamic 'Other' had taken root.